ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

МДТ-и ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУҶАНД
БА НОМИ АКАДЕМИК БОБОҶОН ҒАФУРОВ

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ:902 (575.3)
ТКБ: 63.5(5т)
Х21

ХАЙРУЛЛОЗОДА КАРОМАТУЛЛО

ТАЪРИХИ ТАҲҚИҚОТИ БОСТОНШИНОСИИ ТОҶИКИСТОНИ ШИМОЛӢ
(солҳои 1929-1989)

АВТОРЕФЕРАТИ
диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои таърих аз рӯйи ихтисоси 07. 00. 02 – таърихи Ватанӣ (таърихи халқи тоҷик)

Хуҷанд - 2024

Диссертатсия дар кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров омода гардидааст

Роҳбари илмӣ:	**Раҳимов Набиҷон Турдиалиевич,** доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи археология, этнография ва диншиносии Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров
Муқарризони расмӣ:	**Бобомуллоев Саидмурод Ғиёсович**, доктори илмҳои илмҳои таърих, профессор, директори осорхонаи илмии бостонии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академия миллии илмҳои Тоҷикистон
	Раҳимова Шаҳноза Каримовна, номзади илмҳои таърих, Сардори раёсати илм, инноватсия ва робитаҳои байналмиллалии Донишкадаи кӯҳию металлургии Тоҷикистон
Муассисаи тақриздиҳанда:	Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Ҳимояи диссертатсия “___”__________ соли 2024 соати 14^{00} дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионии 6D.КОА-073. барои ҳимояи диссертатсияҳо ҷиҳати дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯйи ихтисос, ки дар назди Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров (735700, ш.Хуҷанд, к.Мавлонбековҳо, 1) амал мекунад, баргузор мегардад.

Бо диссертатсия ва автореферати он дар Китобхонаи илмии Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров (735700, ш.Хуҷанд, хиёбони Исмоили Сомонӣ, 224) ва сомонаи расмии Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров (www.hgu.tj) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат санаи “____”___________ с.2024 тавзеъ шудааст.

Котиби илмии
Шӯрои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои таърих Исамитдинов Ж.Б.

МУҚАДДИМА

Мубрам будани мавзӯи таҳқиқот. Омӯзиши таърихи ташаккул ва рушди археология дар Тоҷикистон самти асосии илми таърихи ватанӣ ба ҳисоб меравад. Таҳқиқи раванди омӯзиши бостоншиносии минтақаҳои алоҳидаи таърихию фарҳангии Тоҷикистон, аз ҷумла шимоли Тоҷикистон ба муайян кардани марҳилаҳои корҳои бостоншиносӣ ва муайян кардани хронологияи раванди таърихӣ на танҳо дар минтақаҳои мавриди назар, балки дар маҷмӯъ дар Осиёи Марказӣ оварда мерасонад. Дар айни замон дониши амиқи фарҳанги моддӣ ва тамаддуни Осиёи Миёна ташаккул меёбад.

Омӯзиши кулли сарчашмаҳои ташаккули илми археология ва таъйини марҳилаҳои асосии инкишофи онро бе дарки самтҳо ва тамоюлҳои асосии таҳқиқи археологии минтақаҳои алоҳида тасаввур кардан имконнопазир аст .

Дар робита ба ин нукта таҳқиқу омӯзиши осори таърихи археологияи Тоҷикистони Шимолӣ дар давраи шуравӣ хеле мубрам ва муҳим ба назар мерасад, ки он ба таври назаррас омӯхта нашуда, ин кор барои дарки ояндаи рушди тадқиқи археологӣ дар навоҳии Тоҷикистони Шимолӣ хусусияти калидӣ дорад.

Таҳқиқи мазкур хусусияти назарраси таърихӣ дошта, ба бозгӯйи таърихи бостоншиносии минтақаи шимоли мамлакати мо бахшида шудааст. Ба фикри мо фарҳанг, ёдгориҳои археологӣ ва ё ҷанбаи алоҳидаи илми археология ба таври кофӣ омӯхта нашуда, маҳз аз ин ҷиҳат барои пур кардани фазои мазкур тадқиқи яке аз марҳилаҳои меҳварӣ оид ба таърихи қадимии археологии минтақаи Тоҷикистон ҳамчун мақсади асосӣ қарор гирифт. Ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ хусусияти муҳимми илмӣ доранд, чунки ин аз давраи қадими ташаккулёбии инсон, падид омадани ҷомеа ва давлатҳои гуногун дар минтақа, амалӣ гаштани падидаҳо ва анъанаҳои таъсири мутақобили этникӣ, иҷтимоӣ, маданӣ ва динӣ шаҳодат дода, он на танҳо осори амиқи таърихи Тоҷикистон, балки Осиёи Марказиро фаро мегирад. Имрӯз аксари ёдгориҳои таърихии Тоҷикистони Шимолӣ ба феҳристи шоҳасарҳои санъати ҷаҳонӣ дохил шудаанд.

Ҳафриёти археологӣ ва омӯзиши ёдгориҳои қадимии Тоҷикистон, аз ҷумла Тоҷикистони Шимолӣ дар охири асри XIX бо саъйи олимони рус оғоз ёфтааст. Ба археологҳои шуравӣ коркарди мунтазами ёдгориҳо муяссар шуда ва онҳо дар тамоми минтақаҳои Тоҷикистони Шимолӣ ҷустуҷӯву кофтукови ҳамаҷониба анҷом додаанд. Самти асосии фаъолияти онон ҷустуҷӯ, коркард ва омӯзиши ёдгориҳои асрҳои сангӣ, биринҷӣ ва пеш аз оҳан, ёдгориҳои қадим, давраҳои таърихии юнониёну бохтариён, кушониёни Тоҷикистон, аввал ва охири асрҳои миёна маҳсуб меёбад.

Воқеаи ҷолибе, ки ба ташаккул ва рушди археология дар Тоҷикистон, тадқиқи мунтазам ва ҳамаҷонибаи ёдгориҳои қаламрави ҷумҳурӣ, аз ҷумла Тоҷикистони Шимолӣ, тарбияи кадрҳои миллӣ дар самти археология ва мактаби миллии археологӣ таъсир расонидааст, ташкили экспедитсияҳои аввалин дар ҷумҳурӣ – Экспедитсияи археологии суғдиву тоҷикӣ (ЭАСТ),

баъдан Экспедитсияи археологии Тоҷикистон (ЭАТ), Экспедитсияи комплексии археологии Тоҷикистони Шимолӣ (ЭКАТШ) мебошад.

Ба шарофати фаъолияти ин гурӯҳ ва экспедитсияҳои илмии археологӣ бисёр ёдгориҳои дар ҷаҳон эътирофшудаи таърихи маданияту санъати халқи тоҷик кашф шуда ва ба қайд омада, коркарду барқарор гардиданд. Натиҷаҳои ин экспедитсияҳо барои рушду инкишофи илми таърих дар Тоҷикистон, ташаккули фаҳмиши амиқ ва васеъ оид ба таърихи халқи тоҷик ва ниёгони он, саҳми он дар тамаддуни ҷаҳонӣ ва фарҳанги умумибашарӣ аҳаммияти бузург доранд.

Аз рӯи ин нуктаҳо **мубрамияти таҳқиқро** ба таври зерин муайян кардан мумкин аст:

– ташаккули комили тасаввури илмӣ оид ба омӯзиши таърихи тадқиқи археологии Тоҷикистони Шимолӣ;

– зарурати омӯзиши таърихи фаъолияти экспедитсияи археологии Тоҷикистон ҳамчун феномени асосии фарҳанги иҷтимоӣ ва таърихӣ;

– тезонидани раванди бошууронаи таърихӣ, фаҳмиши механизмҳои пайдоиш ва рушди ин ё он раванд дар замони гузашта ва ҳозира, ба таври амиқ аз ҷиҳати неруи ахлоқӣ ва маърифатӣ пурра кардани археология ва илми таърих;

– омӯзиши таърихи археологияи тоҷик, ки ба таъйини қонунияти пайдоиш ва самтҳои гуногуни бахшҳои илмӣ, чуқуртар фаҳмидани гузаштаи халқҳо, маданият, эътиқод, таҷрибаи истеҳсолии онҳо мусоидат мекунад.

Дараҷаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. То имрӯз оид ба таърихи археологияи Тоҷикистони давраи шуравӣ, бавежа тадқиқи таърихи ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1929-1989 корҳои махсуси комил ва пурра навишта нашудааст.

Таҳқиқотҳоро оид ба таърихи археологияи Тоҷикистони Шимолиро ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

1) тадқиқоти махсус, ки ба омӯзиши ташаккули илми археология ба давраи шуравӣ бахшида шудаанд (О. И. Смирнова, Б. Я. Ставиский, Б. А. Литвинский);

2) асарҳое, ки маълумоти умумӣ оид ба корҳои археологӣ дар давраи муайян доранд (Н. Н. Неъматов, А. Қ. Мирбобоев);

3) асарҳое, ки ба як ёдгории мушаххас бахшида шуда ва дар онҳо таърихи ёдгории мазкур нуҳуфтааст (осори У. П. Пулодов, Е. Д. Салтовская, Н. Т. Раҳимов ва диг.).

Ҳанӯз дар солҳои аввали Ҳокимияти Шуравӣ оид ба таҳқиқи археологии навоҳии шимолии Тоҷикистон асарҳо ба нашр расидаанд. Аксар вақт инҳо баррасиҳои хурди натиҷаҳои кофтуковҳои археологӣ ба ҳисоб мерафтанд.

Аввалин асарҳои илмӣ оид ба бозгӯи таърихи омӯзиши археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар охири солҳои 40-уми асри XX ба миён омадаанд. Аз ҷумла, мақолаи О. И. Смирнова «Ковишҳои археологӣ дар Истаравшан дар соли 1950»[1] барои тадқиқи муаммоҳои ин соҳа аҳаммияти зиёдеро соҳиб

[1] Смирнова О.И. Археологические разведки в Усрушане в 1950 г./МИА СССР, Тр.ТАЭ. -№36. -М.-Л., 1952.

мебошад. Дар мақола натиҷаҳои муҳимми ковишҳои хурд дар минтақаҳои Тоҷикистони Шимолӣ муаррифӣ гардидааст. Арзиши асар аз он иборат аст, ки муаллиф харитаи археологии таърихӣ-фарҳангии вилояти Истаравшан – минтақаҳои навоҳии Спитамен, Истаравшан, Шаҳристон ва Деваштичи вилояти Суғдро амалан тартиб додааст.

Дар мақолаи Б. Я. Ставиский «Тадқиқи археологии Тоҷикистон»[1]оид ба омӯзиши минтақаи Тоҷикистон, аз ҷумла навоҳии шимолӣ дар солҳои аввали ҳокимияти шуравӣ ва то ибтидои солҳои 50-уми асри XX сухан меравад. Дар он замон тадқиқи археологии Тоҷикистон нав оғоз ёфта ва баррасии илмии ӯ ҳам мухтасар сурат ёфтааст. Б. Я. Ставиский чанд нуктаи асосии ташаккули муассисаву мақомоти давлатиро, ки ба тадқиқу ҳифзи ёдгориҳои мероси фарҳанги халқи тоҷик машғул буданд, нишон дода, ҳиссаи кишваршиносон Р. Маҳмудов, А. Е. Маджи, В. Д. Салочкинский, Б. М. Здорик,, аз ҷумла Н. А. Кисляковро дар ин ҷода қайд кардааст. Ӯ оид ба кори гурӯҳи Экспедитсияи комплексии археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар соли 1947-1950 ва тадқиқи нақшу нигорҳои қадимии рӯйисангӣ дар вилояти Ленинобод (А. Н. Далский), ғори Иски-Гузар (В. Р. Чейлитко, А. Д. Салочинский) ҳам таснифи мухтасар ва баҳои баланд медиҳад.

Баъд аз ду соли нашри мақолаи Б. Я. Ставиский Б. А. Литвинский низ ин масъаларо таҳлил намудааст. Ин, дар ҳақиқат, аввалин шарҳи илмӣ доир ба таърихи омӯзиши археологии Тоҷикистон ба ҳисоб мерафт. Археологи ҷавон, хатмкардаи Донишгоҳи давлатии Осиёи Марказӣ ДДОМ (САГУ) Б. А. Литвинский, ки дар ҳафриётҳо бо роҳбарии М. Е. Массон таҷрибаи кофӣ дошт, аз ҷониби Б. Ғ. Ғафуров (котиби 1-уми КМ ПК Тоҷикистон) ва А. А. Семёнов (директори донишкадаи нави таърих, археология ва этнографияи АИ РСС Тоҷикистон) барои кор ба Душанбе даъват гардид. Ӯ зимни роҳбарӣ ба Шуъбаи археологии Институти таърих, археология ва этнографияи ба номи Аҳмади Дониш кори аввалро аз тадқиқи таърихи археологии Тоҷикистон оғоз кард ва нашри китоби аз ҷиҳати андоза хурд, вале аз рӯйи муҳтаво муҳимро бо унвони «Таърихи археологияи Тоҷикистон аз нигоҳи илми советӣ» ба нашр расонид, ки то имрӯз аҳаммияти бузургеро соҳиб мебошад. Б. А. Литвинский марҳилаҳои асосии омӯзиши археологии минтақаҳои Тоҷикистон, аз ҷумла навоҳии шимолиро дар нимаи якуми асри XX муайян намудааст. Аз ин рӯ, муаллиф на танҳо ба баррасии хронологӣ камари ҳиммат бастааст, балки хидмат, дастовард ва камбудиҳои объект ва омӯзишро муқаррар кардааст. Ба ин муносибат марҳилаҳои асосии тадқиқи археологии Тоҷикистон аз нигоҳи илми советӣ мавзуи алоҳидаи мақолаи таърихнигории ӯ гардид.[2]

Б. А. Литвинский борҳо ба таърихнигории археологии Осиёи Миёна ва Осиёи Марказӣ муроҷиат кардааст. Дар робита ба ин нукта таърихи омӯзиши археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар чанд асари Б. А. Литвинский инъикос

---

[1] Ставиский Б.Я. Археологическое исследование Таджикистана//Вестник древней истории. – 1952. - №№ 1-2. – С.162-168

[2] Литвинский Б. А. Основные этапы изучения археологии Таджикистана советской наукой // Изв. АН ТаджССР. Отд. обществ. наук. – 1954. – №6. – С. 51-62.

гардидааст, ки барои ҳар як марҳилаи рушди илми археологии Тоҷикистон хусусияти таърихнигорӣ дорад. Дар мақолаҳои «Археологияи Тоҷикистон дар солҳои ҳукумати шуравӣ»[1], «Масъалаҳои таърих ва таърихи қадимаи фарҳанги Осиёи Миёна дар партави асарҳои нави олимони шуравӣ (1967-1977)»,[2] «Муаммои таърих ва таърихи фарҳанги Осиёи Миёна дар илми шуравӣ (1960-1981 гг.)»[3] Б. А. Литвинский натиҷаҳои тадқиқоти чандинсолаи археологиро дар Тоҷикистон ҷамъбаст карда, динамикаи инкишоф ва вусъати корҳои археологиро дар ҷумҳурӣ, аз ҷумла минтақаи шимолии он комилан ошкор менамояд.Б.А. Литвинский марҳалаҳои асосии омӯзиши археологии минтақаҳои Тоҷикистон, аз ҷумла қисмати шимолии онро дар нимаи аввали асри XX муайян намудааст.

Байни асарҳо оид ба тадқиқи бостоншиносии шимолии Тоҷикистон мақолаи роҳбари Экспедитсияи комплексии бостоншиносии ин минтақа академик Н. Н. Неъматовро (солҳои 1927-2011) низ қайд кардан муҳим аст.[4] Бо назардошти ин аз нимаи солҳои 50-уми асри XX оғоз карда, то солҳои 1990-ум отряди Тоҷикистони Шимолӣ ва отряди ЭКАТШ дар минтақаи вилояти Суғд тадқиқи саҳроии чандсола гузаронида шуд ва маводи Н. Н. Неъматов оид ба омӯзиши таърихи бостоншиносии ин қаламрав арзиши баландеро соҳиб гардид[5]. Ин ҳафриёт баъд аз ташкили Экспедитсияи комплексии бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ рушд ва инкишоф ёфт.

Китоби В. Соловёв «Оид ба сарчашмаи археологии Тоҷикистон» ба давраи аввали пайдоиши илми бостоншиносии Осиёи Миёна ва Тоҷикистон бахшида шудааст. Муаллиф ба арзиши фаъолияти маҳфили дӯстдорони бостоншиносии Туркистон ва нақши муҳаққиқони пешазинқилобии рус доир ба тадқиқи археологияи Туркистон диққати калон додааст.[6] Аммо дар ин китоб оид ба давраи шуравии омӯзиши археологии Тоҷикистон, аз ҷумла навоҳии шимолӣ сухан намеравад.

Аз соли 1954-ум ба ин ҷониб ҳисобот оид ба корҳои археологии даста ва гурӯҳҳои археологӣ дар Тоҷикистон[7], мақолаҳо дар силсилаи маҷмуаҳои «Маводи фарҳанги Тоҷикистон»[8], «Маводи фарҳанги Истаравшан»[9],

---

[1] Литвинский Б. А. Археология Таджикистана за годы советской власти // СА. – 1967. – № 3. – С. 106-123.

[2] Литвинский Б. А. Проблемы истории и истории культуры древней Средней Азии в свете новейших работ советских учёных (1967-1977) // Вестник древней истории. – 1977. – №4. – С. 73-92.

[3] Литвинский Б. А. Проблематика истории и истории культуры Средней Азии в советской науке (1960-1981 гг.) // Информ. бюл. МАИКЦА. – Вып. 1. – Москва, 1981. – С. 14-32; Литвинский Б. А. Проблематика истории и истории культуры Средней Азии в советской науке (1960-1981 гг.) // Информ. бюл. МАИКЦА. – Вып. 2. – Москва, 1982. – С. 8-21.

[4] Негматов Н. Н. Исследования в Северном Таджикистане в 1970 г. // АРТ. – Вып. X (1970 г.). – М., 1972

[5] Негматов Н. Н. Некоторые итоги и перспективы археологии Северного Таджикистана в связи с созданием СТАКЭ. Краткие результаты работ 1974 г. // АРТ. – Вып. 14 (1974 г.). – Душанбе: Дониш, 1979. – С. 313-342.

[6] Соловьёв В. У истоков археологии Таджикистана (1813-1917 гг.). – Елец, 2005. – С. 92.

[7] Археологические работы в Таджикистане. Вып. 1-40 (Сталинабад-Душанбе, 1954-2020).

[8] Материальная культура Таджикистана. Вып. 1. – Душанбе, 1968; Материальная культура Таджикистана. Вып. 2. – Душанбе, 1971; Материальная культура Таджикистана. Вып.3. – Душанбе, 1978; Материальная культура Таджикистана. Вып. 4. – Душанбе, 1987

[9] Негматов Н. Н., Хмельницкий С. Г. Средневековый Шахристан. Материальная культура Уструшаны. Вып. 1. – Душанбе, 1966.; Негматов Н. Н., Пулатов У. П., Хмельницкий С. Г. Уртакурган и Тирмизактепа. Материальная культура Уструшаны. Вып. 2. – Душанбе, 1973; Пулатов У. П. Чильхуджра. Материальная культура. Вып. 3. – Душанбе, 1975; Билалов А.Из истории ирригации Уструшаны. Материальная культура

монография ва мақолаҳо оид ба таърихи алоҳидаи ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ[1] нашр мегарданд. Ба муносибати солгарди фаъолияти ЭКАТШ мақолаҳои Н. Н. Неъматов ва А. Қ. Мирбобоев ба табъ расиданд. Нашри ибтидоии онҳо бо созмон ёфтани ЭКАТШ алоқаманд буд. Дар мақолаи Н. Н. Неъматов омӯзиши археологии ёдгориҳои Точикистони Шимолӣ аз нимаи дувуми асри XIX то ташкил ёфтани ЭКАТШ (1973) баррасӣ ва муаррифӣ гаштааст. Ӯ тадқиқоти олимон-мусташриқони рус ва дӯстдорони археология А. А. Кушакевич, А. Л. Кун, В. В. Бартолд, М. С. Андреев, Н. Ликошин, ҳамчунин фаъолияти кишваршиноси ватанӣ А. Аскаров, Хоҷа-антиқаро зикр карда ва ба онҳо баҳои баланд додааст. Муаллиф ба аввалин тадқиқотҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ то ташкилёбии ЭАТШ диққат дода, корҳои ин гурӯҳро бо роҳбарии А. Ю. Якубовский ва гурӯҳҳои археологӣ дар солҳои 1954-1973, яъне то ташкили ЭКАТШ ва оғози фаъолияти он дар Тоҷикистони Шимолӣ муаррифӣ кардааст.[2]

Н. Н. Неъматов дар асари «Баъзе аз масъалаҳои археологияи Тоҷикистон ва Осиёи Миёнаи Шимолӣ»[3] дар асоси ҷамъбасти корҳои ЭКАТШ дар даҳсолаи аввал масъалаҳои асосии археологияи Тоҷикистони Шимолиро ба миён гузошта ва онҳоро мавриди баррасӣ қарор додааст.

Натиҷаи корҳои дастаҷамъӣ дар навоҳии Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1954-1984-ум дар мақолаи А. Қ. Мирбобоев бо унвони «30-солагии Экспедитсияи археологии Тоҷикистони Шимолӣ» низ инъикос ёфтааст[4]. Муаллиф ба сифати яке аз иштирокчиёни фаъоли таҳқиқоти археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар бораи омӯзиши ёдгориҳои манотиқи вилояти Суғд шарҳи муфассал додааст. Ҷамъбасти ҷустуҷӯйҳои археологии ёдгориҳои Истаравшан дар мақолаи Н. Н. Неъматов бахшида ба 50-солагии ЭКАТШ низ ҷойгоҳи хос ёфтааст[5].

Ҳамин тавр, дар як қатор асарҳо оид ба таърихи археологияи ватанӣ кофтуковҳои саҳроӣ дар чанд навоҳии алоҳида ва ёдгориҳои ҷудогонаи Тоҷикистони Шимолӣ зикр ёфтаанд. Аммо масъалаи ташаккул ва инкишофи тадқиқи археологии минтақа дар солҳои Ҳокимияти Советӣ доир ба илми таърихи ватанӣ мавзуи таҳқиқи алоҳида қарор нагирифтааст.

Робитаи таҳқиқот бо барнома ва мавзуҳои илмӣ. Тадқиқоти диссертатсионӣ дар доираи амалкарди нақшаи дурнамои корҳои илмӣ-

Уструшаны. Вып.4. – Душанбе, 1980; Древняя Уструшана: города, их локализация и хронология. Материальная культура Уструшаны. Вып. 5-8. – Душанбе, 2003.

[1]Рахимов Н.Т. Из истории материальной культуры Таджикистана. Замок Каппатепа. – Худжанд, 2001; Мирбабаев А. К., Рахимов Н. Т. Археологические памятники Согдийской области. – Худжанд, 2008; Рахимов Н. Т. Археологические памятники Горной Уструшаны. – Худжанд, 2016; Рахимов Н. Т. Таджикистан. Археологические памятники Средней Сырдарьи на Великом шёлковом пути. – Душанбе, 2018.

[2] Негматов Н. Н. Некоторые итоги и перспективы археологии Северного Таджикистана в связи с созданием СТАКЭ. Краткие результаты работ 1974 г. // АРТ. – Вып. 14 (1974 г.). – Душанбе: Дониш, 1979. – С. 313-342.

[3] Негматов Н. Н. Некоторые проблемы археологии Таджикистана и Северной Средней Азии // АРТ. – Вып. 20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.281-301.

[4] Мирбабаев А. К. Тридцать лет Северо-Таджикистанской археологической экспедиции (СТАКЭ) // АРТ. – Вып. 24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.11-34.

[5] Негматов Н. Н. СТАКЭ: 50 лет археологических открытий многообразного высокоцивилизованного облика историко-культурной области Уструшана // АРТ. – Вып. 30. – Душанбе, 2005. – С. 275-283.

тадқиқотии кафедраи таърихи Ватан ва археологияи МДТ-и ДДХ ба номи академик Бобоҷон Ғафуров дар солҳои 2016-2020 дар мавзуи «Масъалаҳои таърих ва фарҳанги халқи тоҷик аз асри миёна то муосир» ба иҷро расидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии рисола баррасии хронологӣ ва таҳлили натиҷаҳои илмии кофтуковҳои археологии ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ маҳсуб меёбад, ки дар давраи шуравӣ (солҳои 1929-1989-ум) дар рафти тадқиқотҳои саҳроӣ аз ҷониби муаррихони ҷудогона ва бостоншиносон, гурӯҳҳои Экспедитсияи археологии суғдӣ-тоҷикӣ, Экспедитсияи археологии Тоҷикистон (ЭАТ) ва Экспедитсияи комплексии археологии Тоҷикистони Шимолӣ (ЭКАТШ) зери роҳбарии академик Н. Н. Неъматов, кашф ва омӯхта шудаанд.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил шудан ба ҳадафҳои пешбинишуда дар кор вазифаҳои зерин ҳал карда шуданд:

– муайян намудани заминаҳои инкишофи археология ҳамчун самти нави илмӣ дар Тоҷикистон;

– муайян кардани пайдоиш ва самти мушаххаси тадқиқоти археологӣ дар қаламрави Тоҷикистони Шимолӣ (вилояти Суғди ҳозира);

– таҳлили асосии мақсад, вазифа ва натиҷаҳои тадқиқоти археологии ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон;

– ҷамъоварӣ ва омӯзиши заминаи сарчашмаҳое, ки дорои маълумот дар бораи фаъолияти олимон ва ташкилотҳои илмӣ, аз ҷумла маводи архивӣ ва нашршуда мебошанд;

– ошкор кардани заминаи сарчашма, хусусияти истифодаи маъхазҳои археологӣ, усулҳои мушаххаси омӯзиши далелҳои археологӣ;

– муайян намудани марҳалаҳои асосии ташаккул ва инкишофи илми археология дар Тоҷикистон;

– нишон додани маҷмуъ ва низоми фаъолияти экспедитсияҳо ва дастаҳои археологии навоҳии шимолии Точикистон;

– арҷ гузоштан ба осори олимони намоёни бостоншинос дар ташаккул ва инкишофи тадқиқоти археологии Тоҷикистони Шимолӣ;

– таҳлили таърихнигорӣ ва таъйини самтҳои асосии омӯзиши ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ аз рӯи тартиби хронологӣ;

– муайян кардани аҳаммияти маводи археологии ҷамъшуда ва асоснок намудани зарурати истифодаи онҳо барои тартиб додани харитаи археологии Тоҷикистони Шимолӣ ва умуман барои инкишофи илми таърихи ватанӣ.

Объекти таҳқиқот раванди ташаккул ва рушди тадқиқоти археологӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ дар давраи шӯравӣ аз соли 1929-ум то соли 1989-ум, инчунин фаъолияти ташкилотҳои илмию кишваршиносӣ, муассисаҳои таълимӣ ва бостоншиносони алоҳида, ки осори бостонии минтақаро меомӯзанд, маҳсуб меёбанд.

Мавзӯи (предмет)-и тадқиқот мақсаду вазифаҳо, мухтаво ва натиҷаҳои фаъолияти гурӯҳҳои археологӣ дар манотиқи Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1929-1989-умро дар бар мегирад.

Марҳила, мақом ва давраи таҳқиқот (доираи таърихии таҳқиқот). Таҳқиқоти мазкур дар се марҳила анҷом ёфтааст: 1) солҳои 2017- 2019, 2) солҳои 2019-2022 ва 3) солҳои 2022-2024. Дар ин марҳилаҳо интихоби мавзӯъ ва роҳбари илмӣ; шиносоӣ ва ҷамъоварии маъхазҳо ва адабиёти илмӣ доир ба мавзӯъ; иштирок дар конференсияҳои илмӣ ва интишори мақолаҳо доир ба мавзӯи таҳқиқот; иштирок дар дарсҳои таърих ва фалсафаи илм, забони русӣ, забони хориҷӣ бо супоридани имтиҳони минимуми номзадӣ; таҳияи бобҳои диссертатсия; таҳияи автореферат, супоридани имтиҳони минумуми номзадӣ аз ихтисос; баррасии диссертатсия дар ҷаласаи кафедра, пешниҳоди диссертатсия барои дифоъ ба Шурои диссертатсионӣ амалӣ гаштанд.

Доираи ҳудудӣ (географӣ)-и таҳқиқот минтақаи шимолии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба истиснои се минтақаи болооби дарёи Зарафшон (Панҷакент, Айнӣ ва Кӯҳистони Мастчоҳ) бо сарҳади вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар бар мегирад.

Таърихан ин сарзамин ба Хуҷанд, Истаравшан ва Илоқ, уезди Хуҷанд, ҳудуди Хуҷанд ва як қисми Фарғона дохил шуда буд.

Аз ҷиҳати географӣ қисми шимоли Тоҷикистон (ҳавзаи маҷрои миёнаи Сирдарё) дар байни қаторкӯҳи Қурама дар шимол ва қаторкӯҳҳои Туркистон дар ҷануб воқеъ мебошанд. Тоҷикистони Шимолӣ бо истилоҳоти «Фарғонаи Ғарбӣ» ва « Қисми Тоҷикистонии водии Фарғона» низ ном бурда мешаванд.

Доираи омӯзиши хронологӣ таъйини мақсади омӯзиши раванди инкишофи археологияи Тоҷикистони Шимолӣ дар давраи муайяни таърихӣ, аз ҷумла солҳои 1929-1989-ум мебошад. Таърихи ибтидои он ба дохил шудани ноҳияи Хуҷанд (манотиқи омӯзиши рисолаи мавриди зикр) ба ҳайати Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон ва ташкил ёфтани ҶШС Тоҷикистон алоқаманд аст. Ҷамъбасти ниҳоӣ таърихи охирини маблағгузории ЭКАТШ-ро барои гузаронидани корҳои бузурги археологӣ дар минтақаҳои шимолии Тоҷикистон инъикос мекунад. Ҳанӯз моҳи феврали соли 1990-ум вазъ дар ҷумҳурӣ муташанниҷ гашт ва таъсири он то моҳҳои июн-июли соли 1990-ум идома дошт. То эълони Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шимоли Тоҷикистон танҳо як гурӯҳи археологӣ фаъолият дошт. Баъзан ба далели маънои дохилии калимаи таърихӣ (подтекст) очеркҳои кӯтоҳе тартиб дода мешаванд, ки аз чаҳорчӯбаи хронологии таҳқиқот берунанд.

Асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқот омӯзиши диссертатсия ба усулҳои таърихӣ, объективӣ, пайвастагӣ такя мекунанд. Усулҳои таърихӣ ва муносибатҳои пайдарпай барои бозгӯи тадқиқи ҳодисаҳои таърихӣ, робитаву рушд ва омӯзиши роҳҳои инкишофи археологии Тоҷикистони Шимолӣ ҳамчун қисми таркибии илмҳои таърихи тоҷик ва дарки чӣ гуна нақш бозидани натиҷаҳои тадқиқи археологӣ барои ҳалли муаммоҳои

таърихи минтақавӣ мусоидат менамояд. Принсипи объективӣ ба таҳлили ҳамаҷониба ва далелҳои сарчашмаҳои арзишманди таърихӣ такя менамояд.

Дар ин кор методи умумии таърихӣ мавриди истифода қарор мегиранд:

– методҳои муаммоӣ-хронологӣ, ки аз рӯи он шарҳи ҳодисаҳо бо пайдарпаии хронологӣ ба амал меоянд;

– методҳои муқоисавӣ-таърихӣ, ки барои омӯзиши равандҳо ва падидаҳои дар илми таърих дар давраи баррасишаванда ба амал омадаанд;

– методҳои таърихӣ-тартибӣ, ки ба равиши пайдарпай асос ёфта, омӯзиши ҳамаҷонибаи мавод, муқоисаи маводи бойгонӣ ва нашршуда, баъдан таҳлили ҳамаҷониба ва мунаққидонаи иттилооти гирифташударо дар бар мегирад;

– методҳои таърихӣ-биографӣ, ки барои равшан кардани тарҷумаи ҳоли илмии олимоне, ки дар омӯзиши археологии минтақаи шимолии Тоҷикистон саҳм гузоштаанд, истифода мешавад.

Аз нуқтаи назари методологӣ, ба фикри мо, принсипи ҳудудиву хронологӣ, ки асоси ташаккули сохтори боб ва фаслҳои рисоларо ташкил медиҳанд, низ муҳим мебошад.

Асоси сарчашмаи тадқиқот хусусияти гуногуни манбаъҳоро дошта ва онҳо аз се гурӯҳ – маводи бойгонӣ, чопшуда ва саҳроӣ (мусоҳиба) иборатанд.

1. Маводи бойгонӣ (Бойгонии Осорхонаи таърихии вилояти Суғд, Бойгонии давлатии вилояти Суғд, Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бойгонии Институти таърих, археология ва этнографияи ба номи Аҳмади Дониш, Бойгонии шахсии академик Н. Н. Неъматов);

2. Гурӯҳи дувуми манбаъҳо ҳисоботи солонаи роҳбарони гурӯҳҳои археологӣ мебошанд, ки дар ҳудуди вилояти Суғд фаъолият кардаанд. Ин мақола-ҳисоботҳо, ки дар он натиҷаҳои пешакии корҳои саҳроӣ ва тадқиқоти ёдгориҳо шарҳ ёфтаанд, дар силсилаи «Корҳои археологии Тоҷикистон» ва «Кашфиёти археологӣ» дар Иттиҳоди Шӯравӣ (СССР) ба чоп расидаанд[1]. Мавод оид ба таърихи тадқиқи археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар шумораҳои 1-26-уми Бойгонии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷуд аст. Ба ин гурӯҳи маводи нашршуда матолиби нашрияҳои даврӣ ва васоити ахбори омма низ дохил мешаванд;

3. Тадқиқи саҳроӣ ва мусоҳиба бо иштироккунандагони кофтуковҳои саҳроӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ (А. Мирбобоев, Н. Раҳимов, М. Файзуллоев, Ҷ. Ҳомидов).

Дар раванди кори диссертатсионӣ суҳбатҳои шахсӣ ва мусоҳиба бо собиқ коркунони ЭКАТШ мавриди истифода қарор дода шудаанд.

Қисми зиёди базаи сарчашмаҳо аз маводи ҳуҷҷатҳои ибтидоии ҳисоботӣ оид ба тадқиқоти археологӣ (ҳисобот, дафтари истеҳсолӣ, расмҳо, нақшаҳо, номгӯи бозёфтҳо, суратҳо, мусавваразҳо) таркиб ёфтаанд, ки аз онҳо оид ба экспедитсияҳо, ташкил онҳо, натиҷаҳои ҷустуҷӯй ва кофтуковҳои археологӣ,

[1]Силсилаи «Археологические работы в Таджикистане», барориш. 1-28; Силсилаи «Археологические открытия в СССР», солҳои 1970-1990.

ҳудуди тадқиқӣ ва методҳои кори археологҳо тасаввурот пайдо кардан мумкин аст.

Гурӯҳи калони маъхазҳои чопшуда ҳисоботи роҳбарони дастаҳои археологӣ дар маҷмуаҳои «Корҳои археологии Тоҷикистон»-ро дар бар мегирад. Аз соли 1954-ум инҷониб монография ва асарҳои археологҳо, ки бевосита дар фаъолияти экспедитсияҳои археологӣ ва тадқиқоти археологии ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ иштирок доштанд, мунтазам нашр мешаванд.

Навгонии илмии таҳқиқот аз он иборат аст, ки дар он бори аввал ҷамъбасти муфассал, ҳаматарафа ва мунтазами таърихнигории таърихи омӯзиши ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1929-1989-ум дар асоси омӯзиши фаъолияти Экспедитсияи археологии суғдию тоҷикӣ (ЭАСТ), Экспедитсияи археологии Тоҷикистон (ЭАТ) ва Экспедитсияи комплексии археологии Тоҷикистони Шимолӣ (ЭКАТШ) анҷом дода шудааст.

Дар ин замина бори аввал дар илми таърихи ватанӣ масъалаҳои зерин ҳамаҷониба ҳал карда мешаванд:

– марҳалаҳои асосии тадқиқоти археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1929-1989-уми асри XX;

– таърих ва самтҳои асосии фаъолияти экспедитсияҳо ва дастаҳои археологӣ дар ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ;

– комёбиҳои илмии фаъолияти экспедитсияҳо ва дастаҳои археологӣ оид ба омӯзиши ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ;

– ёдгориҳои асосии археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар давраи шуравӣ (солҳои 1929-1989-ум).

Тадқиқоти мазкур аввалин кӯшиши таҳлили ҳамаҷонибаи раванди омӯзиши ёдгориҳои археологии ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ буда, на танҳо бо мақсади муайян намудани дараҷаи омӯзиши он аз ҷиҳати археологӣ, балки ба хотири таъйини аҳаммияти маводи археологӣ дар инъикоси масъалаҳои давраҳои қадим, аввалҳои асрҳои миёна ва асримиёнагии таърихи халқи тоҷик равона шудааст. Ин муносибат барои муайян кардани самтҳои афзалиятноки рушди археологияи Тоҷикистон дар оянда мусоидат мекунад.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

– Таърихи омӯзиши археологии манотиқи навоҳии шимолии Тоҷикистон аз соли 1929-ум, аз ташкил ёфтани ҶШС Тоҷикистон оғоз гардида, бо номҳои М. Е. Массон, В. Р. Чейлитко, Р.Уэлс ва оғози фаъолияти илмии муассисаҳои таҳқиқотӣ ва музеи таърихӣ-кишваршиносии Хуҷанд рабт дорад.

– Дар солҳои сиюми асри XX ягона археологи касбӣ В. Р. Чейлитко ба ҳисоб мерафт, ки дар баъзе ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ кофтуковҳои назаррас анҷом додааст.

– Омӯзиши мунтазами археологии ҳудуди Тоҷикистон ва навоҳии шимолии ҷумҳурӣ, ҳамчунин, аз ташкил ва фаъолияти экспедитсияи археологии суғдӣ-тоҷикӣ (аз соли 1953-юм Экспедитсияи археологии тоҷик) ва шуъбаи археологияи Институти таърих, археология ва этнографияи

Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон ба номи Аҳмади Дониш ибтидо мегирад.

– Солҳои 50-уми асри XX дар робита ба сохтмони нерӯгоҳи барқи обии Қайроққум тадқиқоти ҳамаҷонибаи археологии минтақаҳои зериобмонӣ ва дамидани оби қаламрави ҳамшафати ноҳияҳои Ашт, Бобоҷон Ғафуров, Исфара ва Конибодоми Тоҷикистони Шимолӣ гузаронида шуд;

– Натиҷаи кори чандинсолаи гурӯҳи дастаҷамъонаи Хуҷанд-Истаравшан ва Тоҷикистони Шимолӣ зери роҳбарии Н. Н. Неъматов (солҳои 1954-1974-ум) дар ҳудуди навоҳии Ғончӣ (имрӯза Деваштич), Зафаробод, Пролетар (имрӯза Ҷ. Расулов), Нов (имрӯза Спитамен), Уротеппа (имрӯза Истаравшан) ва Шаҳристон кашфи ёдгориҳои археологӣ маҳсуб меёбад;

– Тадқиқоти қалъаҳо, кони маъдани кӯҳӣ, конҳои қадимӣ, қабристон (гӯрхона) ва нақшҳои қадимии рӯйи санги доманакӯҳҳо (петроглифҳо) ва дараҳои қаторкӯҳи Қурама дар давоми солҳои 1951-1989-ум имкон дод, ки фарҳанги моддии қадим ва асримиёнагии Илоқи Ҷанубӣ (ноҳияҳои Мастчоҳ, Б. Ғафуров ва Ашт) мавриди омӯзиш қарор гирад;

– Ёдгориҳои археологии ноҳияҳои Ашт, Конибодом ва Исфараи вилояти Суғд солҳои 1974-1989-ум мавриди омӯзиш қарор гирифтанд ва таъриху фарҳанги бойи Фарғонаи Ғарбиро дар давраи қадим ва ибтидои асрҳои миёна инъикос менамояд;

– Яке аз комёбиҳои муҳимми тадқиқоти археологии Тоҷикистони Шимолӣ аз ҷиҳати илмӣ асоснок шудани ҷойгиршавии Искандарияи Эсхата (Ақсо) дар ҳудуди Хуҷанди имрӯза ба ҳисоб меравад.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқоти диссертасионӣ дар он аст, ки маводи онро метавон дар навиштани корҳои илмӣ оид ба таърихи бостоншиносии Тоҷикистон ва таърихи Ватан мавриди истифода қарор дод. Тадқиқоти мазкур бисёр равандҳоро, ки дар таърихи қадим ва ибтидоии асримиёнагии халқи тоҷик ба амал омадаанд, ба таври васеъ мушаххас гардонда, ҷараёни инкишофи илми таърих, афкори илмӣ ва фарҳанги Тоҷикистонро ғанӣ мегардонад. Мавод ва хулосаҳои асосии тадқиқоти диссертатсионӣ ҳангоми таълими курсҳои махсус ва омода намудани китобҳои дарсӣ ва васоити таълимӣ оид ба таърихи археология, таърихи кишваршиносӣ, таърихнигорӣ ва ғайра метавонанд ба мақсадҳои таълимию педагогӣ истифода гарданд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Тадқиқоти диссертатсионии «Тадқиқоти археологии Тоҷикистони шимолӣ» аз рӯи мазмуну муҳтавояш бо Шиносномаи ихтисоси 07.00.02 – Таърихи Ватанӣ (таърихи халқи тоҷик)-и Комиссияи олии аттестатсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон: самти таҳқиқот – банди 4. Фарҳанги моддӣ ва маънавӣ, маориф ва илм мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар он зоҳир мегардад, ки унвонҷӯ бо ҷамъоварии маълумоти парокандаву нопурра аз сарчашмаҳои гуногун (хаттӣ, археологӣ, бойгонӣ ва монанди ин) марҳалаҳои таърихи археологии Тоҷикистони Шимолиро аз нав барқарор карда, натиҷаҳои кори

гурӯҳу экспедитсияҳои археологиро дар минтақа мавриди омӯзиш қарор дода ва ба фаъолияту бозьёфтҳои илмии бостоншиносони ҳирфаӣ ва, умуман, археологияи тоҷик дар давраи шуравӣ баҳо додааст. Дар рафти таҳқиқ муаллифи рисола ба натиҷаҳои тадқиқи археологӣ ва ҳафриётҳо дар ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ ва усулҳои кори дастаҷамъонаи археологӣ баҳои зарурӣ додааст.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Кор дар ҷаласаи кафедраи таърихи халқи тоҷики МДТ "ДДХ ба номи академик Бобоҷон Ғафуров" муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод гардид. Нуктаҳо ва хулосаҳои асосии тадқиқоти диссертатсия дар маърузаҳои муаллифи рисола дар симпозиуму конфронсҳои ҷумҳуриявӣ, минтақавӣ, байналмиллалӣ, инчунин дар мақолаҳои чопшуда баён гардидаанд.

Интишорот аз рӯйи мазӯи диссертатсия. Муқаррароти умумӣ ва хулосаҳои диссертатсия дар 13 мақолаи илмии муаллиф, аз ҷумла 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар маҷмӯаи мақолаҳо нашр гардидаанд, инъикос ёфтааст.

Сохтор ва ҳаҷми кор. Мутобиқ ба ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқот сохтори рисола дар асоси принсипи хронологӣ сурат гирифтааст. Кор аз муқаддима, се боб, хулоса, рӯйхати сарчашмаҳо ва адабиёти истифодашуда иборат мебошад. Диссертатсия дар ҳаҷми 212 саҳифаи матни компютерӣ таълиф шудааст.

ҚИСМҲОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ

Дар **муқаддима** мубрамии тадқиқот асоснок гардида, ҳадаф ва вазифаҳои тадқиқот, доираи хронологӣ ва географӣ, сарчашмаҳо, дараҷаи коркарди мавзуъ, нуктаҳои асосӣ барои дифоъ, навигарии илмӣ ва аҳаммияти амалии асар бозгӯ шудаанд.

Боби 1-ум **"Корҳои бостоншиносии солҳои 1929-1941 дар Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1929-1941"** ном дорад. Боби 1-уми диссертатсия аз се фасл иборат аст ва дар он давраи ибтидоии ташаккули археология ва омӯзиши ёдгориҳои археологӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ аз рӯзи ташкили РСС Тоҷикистон ва пайдоиши аввалин муассисаҳои илм то оғози Ҷанги Бузурги Ватанӣ мавриди тадқиқ қарор дода шудааст.

1. 1. Аз таърихи ташаккули аввалин марказҳои илмии шуравии омӯзиши мероси фарҳангии тоҷикон. Дар ин фасл омадааст, ки тадқиқи ёдгориҳои археологии Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистони Шимолӣ дар нимаи дуюми асри XIX баъд аз истилои ҳудуди он аз ҷониби империяи Русия ибтидо мегирад. Ба шарофати фаъолияти алоҳидаи олимон ва ҷидду ҷаҳди меҳнатии онҳо (А. Кун, Н. А. Веселовский ва монанди инҳо), ҳамчунин аъзои маҳфили дӯстдорони археологии Туркистон (солҳои 1895-1917-ум) якчанд ёдгориҳо зикр ёфтаанд. Аммо дар давраи пайдоиши Ҳокимияти Советӣ дар Осиёи Миёна ва ташкил ёфтани ҷумҳуриҳои миллӣ омӯзиши ковтукови археологӣ суст ҷараён меёфт. Ибтидои солҳои 20-уми асри XX муассисаҳои аввалини илмӣ ва марказҳо (Донишгоҳи Шарқ, ДДОМ, Туркомстарис,

Средазстарис) ташкил гардид, ки масъулияти тадқиқот аз ҳисобот, омӯзиш ва меъёрҳо оид ба ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангӣ иборат буд. “Ҷамъият барои омӯзиши ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангии Тоҷикистон ва халқҳои эронии берун аз марзи он (солҳои 1925-1929-ум)” низ ба ин раванд ҷалб шуда буд. Вале аз норасоии мутахассисон ва кам будани коркунони ин муассисаҳо (А. А. Семёнов, М. С. Андреев ва ғайра) имкон даст надод, ки дар ҳудуди ҷумҳурӣ, аз ҷумла дар Тоҷикистони Шимолӣ кофтуковҳои археологӣ анҷом дода шавад. Дар айни замон тадқиқоти геологӣ бо қайд кардани конҳои кадим ва қабрҳо сурат гирифта, ҷамъоварии коллексияи бозёфтҳои археологӣ оғоз ёфт (М. Е. Массон).

1.2. Таҳқиқотҳои бостоншиносии Осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистони Шимолӣ. Дар фасли мазкур раванди ташаккули археология дар Тоҷикистон, таъсиси муассисаҳои нави илмӣ ва ба тадқиқи археологӣ дохил шудани онҳо мавриди омӯзиш қарор ёфтааст. Таъсиси ҶШС Тоҷикистон ва сохтмони иншоотҳои нав дар соҳаи маориф ва илм қадами навбатии таърихи омӯзиши ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Шимолиро ба миён гузошт. Дар солҳои аввали таъсисёбии Тоҷикистон ҳамчун ҷумҳурии ҳафтуми Иттиҳоди Шуравӣ заминаи қонунгузории муҳофизати ёдгориҳои таъриху фарҳанги халқи тоҷик оғоз ёфт. Дар назди Комиссариати маорифи халқ (КМХ)-и Тоҷикистон шуъба оид ба корҳои осорхона ва ҳифзи ёдгориҳои табиат, қадим, санъат ва Интститути давлатии илмӣ-тадқиқотии Тоҷикистон (ИДИТТ) ташкил гардид. Аз байни онҳо нақши муҳимми осорхонаи аввалин дар ҷумҳурӣ – Осорхонаи Хуҷанд, баъдтар Осорхонаи байниноҳиявии Тоҷикистони Шимолӣ, Осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистони Шимолиро зикр кардан мумкин аст. Дар солҳои 30-юми асри XX сарварии осорхонаро кишваршиноси машҳур А. В. Уэлс бар уҳда дошт, ки якҷоя бо кормандон ва мутахассисон (М. Е. Массон, А. А. Потапов, А. Е. Маджи, Т. Г. Оболдуев) омӯзиши ёдгориҳои археологии Хуҷанд ва атрофи онро вусъат бахшиданд.

Дар ин давра Осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистони Шимолӣ дар ҳудуди шаҳру навоҳии Хуҷанд, Нов (ҳозира Спитамен), Пролетар (ҳозира Ҷаббор Расулов), Исфара, кӯҳҳои Муғул ва Қурама кори омӯзишӣ ба роҳ монда, бо ҳамин барои таҳқиқи ёдгориҳо ва осорхонаҳо, ҷамъ кардани мавод барои харитаи археологии Тоҷикистони Шимолӣ саҳми арзанда гузошт.

1. 3. Фаъолияти В. Р. Чейлитко оид ба муайян кардан ва омӯзиши ёдгориҳои таърихӣ-фарҳангӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ. Дар ибтидои солҳои 30-юми асри XX норасоии мутахассисон оид ба омӯзиши археология дарк карда мешуд. Дар радифи аввалин муҳаққиқони ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ археологи шуъбаи Комитети муҳофизати ёдгориҳои қадим ва ҳаракати инқилобӣ ва базаи тоҷикистонии Академияи фанҳои Иттиҳоди Шуравӣ В. Р. Чейлиткоро номбар кардан лозим аст. Ӯ якчанд корҳоро оид ба омӯзиши ёдгориҳо анҷом додааст. Муҳаққиқ В. Р. Чейлитко дар асоси натиҷаҳои тадқиқоташ оид ба ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ якчанд маъруза ва мақолаҳои илмӣ-оммавӣ навишт, ки дар матбуоти ҷумҳуриявӣ ба

нашр расидаанд. Охири солҳои 30-юми асри XX олим В. Р. Чейлитко дар ҳамбастагии ташкилотҳои давлатӣ ва ҷамъиятии ҷумҳурӣ ба таҳқиқи ёдгориҳои таъриху фарҳанги Тоҷикистони Шимолӣ шуруъ кард.

Ҳамин тавр, В. Р. Чейлитко то аввали соли 1941-ум дар бобати ҷустуҷӯ, ба қайд гирифтан ва омӯхтани ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ кори мушаххас анҷом додааст. Аммо арзиши онҳо на ҳамеша якхел аст. Маълумоте, ки В. Р. Чейлитко оид ба кофтуков ва кашфи худ хабар додааст, нодуруст ва печида аст. Ӯ манораи чӯбини Заҳматобод (Айнии ҳозира)-ро шарҳ дода, дар бораи бунёд, баландӣ ва таърихи он маълумоти нодуруст медиҳад[1]. Иштибоҳи маълумотҳои мазкур ҳангоми омӯзиши Экспедитсияи археологии суғдӣ-тоҷикӣ (соли 1946-ум) муайян гардидааст. Дар бораи хато будани маълумоти В. Р. Чейлитко оид ба ёдгориҳои меъмории кӯҳистон ва нодурустии он аксари муҳаққиқон навиштаанд[2] ва иттилои ӯ оид ба пайдо шудани сари муҷассамаи гилӣ ҳангоми ҳафриёти қалъа дар наздикии рустои Қум дарёфт шудааст, ба бозсанҷӣ ниёз дорад[3]. Ғайр аз ин, бозёфти ҳафриёти археологӣ дар Тоҷикистонро на ба осорхонаҳои маҳаллӣ, балки чун туҳфаи шахсӣ ба фонди Эрмитажи давлатии Ленинград[4] ва Осорхонаи Шарқ (шаҳри Москва) супоридаанд.

Умуман, давраҳои тадқиқи археологии навоҳии шимолии Тоҷикистонро то соли 1941-ум (ибтидои Ҷанги Бузурги Ватанӣ) чунин тасниф кардан мумкин аст:

Марҳилаи 1-ум – солҳои 1929-1932-юм: кори дастаҳои геологӣ бо иштироки археолог М. Е. Массон;

Марҳилаи 2-юм – солҳои 1932-1937-ум: корҳои асосӣ оид ба омӯзиши археологӣ бо неруи Осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистон (Р.Уэлс, Т. Г. Оболдуева);

Марҳилаи 3-юм – солҳои 1938-1941-ум: ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ, ки аз ҷониби археолог В. А. Чейлитко мавриди тадқиқ қарор гирифтааст.

Марҳилаҳои мазкур вежагии шартӣ дошта, доираи равшани хронологӣ надоранд. Аммо хронологияи пешниҳодшудаи омӯзиши археологӣ, ки солҳои 1929-1941-ум анҷом ёфтаанд, замон ва ҳудуди корҳои тадқиқиро нишон медиҳад. Ҳаҷми кофтуковҳо нисбатан кам буд, вале бисёр ёдгориҳои археологии навоҳии шимолии Тоҷикистон ба усули илмӣ дохил гардиданд.

Боби дувуми диссертатсия **– «Таҳқиқоти дастаҳои Экспедитсияи бостоншиносии тоҷик дар Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1946-1973-юм»** низ аз се фасл таркиб ёфтааст**.** Дар фасли аввали он – **«Оғози омӯзиши муназзами ёдгориҳои бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ»** натиҷаҳои

---

[1] Чейлытко В. Р. Сырцовый минарет в Захматабаде // Сталинская молодёжь. – 1946. – 30-го июля.

[2] Якубовский А. Ю. Итоги работ СТАЭ в 1946-1947 гг. // МИА СССР. – №15. – М.-Л., 1950. – С. 16; Ставиский Б.Я. Из истории археологического изучения Пенджикента и его окрестностей // Изв. ООН АН Тадж.ССР. – Душанбе, 1960. – №1. – С. 137.

[3] Якубов Ю. Я. Паргар в VII-VIII вв.н.э. (Верхний Зеравшан в эпоху раннего средневековья). – Душанбе, 1979. – 218 с.

[4] Ниг.: Искусство Востока. Доисламская Средняя Азия // www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/explore/collections/master/sub; Музей Востока – //http://see-art.ru/?item=bc79ec49-ff11-43f2-a95e-cf7db2a63b52&termin=ea25153b-2e70-49a6-9aa1-20a863e19063

ковишҳои археологии аз рӯйи андоза хурд, вале аз рӯйи маъно муҳимми давраи ҷанг (солҳои 1943-1944-ум Экспедитсияи Фарҳод бо роҳбарии В. Ф. Гайдукевич) ва омӯзиши шарҳи истеҳсолии таълим (дар соли 1946-ум) тадқиқ шуда, ибтидои вусъат додани тадқиқи таҷрибаи саҳроии ЭАСТ бо роҳбарии А. Ю. Якубовский маҳсуб меёбанд. Тадқиқотро оид ба омӯзиши ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ якумин шуда дастаи Истаравшан (солҳои 1949-1950-ум бо роҳбарии О. И. Смирнова) оғоз карданд. Дастаи Истаравшан ду мавсими саҳроӣ (солҳои 1949-1950-ум) фаъолият карда, дар мавзеъҳои Шаҳристон, Ӯротеппа, Ғончӣ, Спитамен аввалин корҳои ҷустуҷӯӣ ва баҳисобгириро амалӣ намуд ва ба омӯзиши димнаи Муғтеппа, Ширин, Қалъаи Қаҳқаҳа ва дигар ёдгориҳои вилояти Суғди ҳозира замина гузошт[1].

Дар солҳои 50-уми асри XX корҳои бузурги ковиш ва ҳафриёт оғоз ёфт, ки таҳлил ва хронологияи он дар фасли дуюми боби 2-юм — «**Ҳафриётҳои ЭАТ дар Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1951-1960-ум**» оварда шудааст. Ба муносибати сохтмони зеристгоҳи барқии оби Қайроққум зарурате ба миён омад, ки дар муддати кӯтоҳ омӯзиши комплексии минтақаи обхезӣ ба миён гузошта шавад. Воқеаи муҳимме, ки ба омӯзиши археологии Тоҷикистони Шимолӣ неруи тоза бахшид, ташкили Академияи фанҳо дар ҷумҳурӣ буд. Соли 1951-ум Филиали тоҷикистонии Академияи фанҳои Иттиҳоди Шуравӣ (СССР) ба Академияи фанҳои ҶШС Тоҷикистон (15-уми апрели 1951-ум) табдил ёфт. Дар назди он 2 институт ташкил гардид: Институти забон ва адабиёт, Институти таърих, археология ва этнография, ки олими машҳури шуравӣ ва ташкилотчии боистеъдоди илм А. В. Семёнов ба он роҳбар таъйин гардид. Дар Институти таърих, археология ва этнография сектори археология ташкил ёфт, ки он ба маркази тадқиқоти археологии Тоҷикистон табдил гардид. Роҳбари Сектори археология муҳаққиқи ҷавон Борис Анатолевич Литвинский аз шаҳри Тошкент даъват шуда ва баъдтар мавсуф академики Академияи фанҳои ҶШС Тоҷикистон интихоб гардид.

Институти навтаъсиси таърих, археология ва этнография дар наздаш вазифа гузошт, ки харитаи археологии Тоҷикистон ташкил намояд. Гурӯҳҳои археологӣ ёдгориҳои асри санг (А. П. Окладников, В. А. Ранов), қабристонҳои Қаромазор ва Қурама (Б. А. Литвинский, Е. Д. Салтовская, Э. Ғуломов), теппаву пуштаҳо, қасру кӯшкҳо ва қарияи водии Исфара (Е. А. Давидович, Б. А. Литвинский), ёдгориҳои таърихӣ-фарҳангии Хуҷанд, Конибодом ва Истаравшанро (Н. Н. Неъматов, У. П. Пӯлодов, В. А. Ранов, Е. Д. Салтовская, Т. И. Зеймалва диг.) мавриди тадқиқу пажӯҳиш қарор додаанд.

Ҳамин тавр, дар ибтидои солҳои 70-уми садаи XX корҳои зиёде анҷом ёфта, дар баробари омӯзиш ва муайян намудани ёдгориҳои нав масъалаҳои зерин ба миён омаданд, ки ҳалли худро тақозо мекарданд. Тоҷикистони Шимолӣ дар масоҳати азим бо ёдгориҳои гуногуни археологӣ ба таври ҷиддӣ равишҳои навро ба омӯзиш ва ташкили дигари корҳои тадқиқӣ талаб мекард.

[1] Смирнова О. И. Археологические разведки в Усрушане в 1950 г. // Тр. ТАЭ. – Т. 2. – МИА СССР № 37. – М.-Л., 1958. – С. 189-230.

Натиҷаҳои тадқиқи археологии Тоҷикистони Шимолӣ хеле муассир буданд: археологҳо аз қайдҳои одӣ ва кофтуковҳои хурди ҷустуҷӯии солҳои 50-ум ба кофтукови пурраи ёдгориҳо, аз тадқиқи хурди стратиграфӣ ба кофтукови калон ва майдонҳои васеъ гузаштанд, ки натиҷаҳои онҳо дар фасли севум **«Таҳқиқи археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1961-1973-юм»** инъикос гардидаанд.

Кофтуковҳои калони статсионарӣ дар ёдгориҳои алоҳида аз фактҳои муайяни одӣ, омӯхтани бозёфтҳои алоҳида ва муайян кардани таърихи ёдгориҳо ба омӯхтани ҳаматарафаи объектҳои конкретӣ, таҳлили амиқи тамоми ҷиҳатҳои маданияти моддӣ, хусусиятҳои меъморӣ ва, умуман, дарки динамикаи фарҳанг ва шаклҳои рушди таърихии на танҳо ёдгориҳои мушаххаси археологӣ, балки тамоми минтақа оварда расонд. Дар натиҷаи чунин рафтору муносибат монографияҳо оид ба ёдгориҳои таърихии Тоҷикистони Шимолӣ бо номи «Шаҳристони асримиёнагӣ» (Н. Н. Неъматов, С. Г. Хмелнитский),[1] «Ӯртақӯрғон ваТирмизактепа» (Н. Н. Неъматов, Ӯ. П. Пулодов, С. Хмелнитский),[2] «Чилхучра» (Ӯ. Пулодов)[3] ба нашр расиданд.

Корҳои интенсивӣ ва калонҳаҷми гурӯҳи Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1950-1970-уми асри XX барои барои гузаронидани ҳафриёт ва омӯзиши ёдгориҳои минтақаҳои таърихии Тоҷикистони Шимолӣ – Фарғонаи Ғарбӣ, Илоқ, Хуҷанд ва Истаравшан дар ҳудуди вилояти Суғди ҳозираи Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият дод.

Ба харитаи ёдгориҳои таърихии Тоҷикистон омӯзиши ёдгориҳо – мавзеъ ва ҷамоати фарҳанги Қайроққум (Окладников, Литвинский, Ранов), теппа ва муғхонаҳои Фарғонаи Ғарбӣ (Литвинский, Ранов, Салтовская), димнаи Тӯдаи Калон, Тӯдаи Хурд, Қалъаи Афросиёб (Салтовская), категорияи гуногуни ёдгориҳои Истаравшан – Қалъаи Каҳқаҳа, Муғтеппа, Хонлайлов, Чилҳуҷра, Чилдухтарон, Оқтеппа, Тирмизактеппа, Чоршохатеппа, Тоштемиртеппа (Н. Н. Неъматов, У. П. Пӯлодов, С. Ш. Марофиев, А. К. Мирбобоев, Н. А. Москаленко ва ғ.) дохил шудааст.

Боби севум **«ЭКАТШ ва омӯзиши ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ (солҳои 1974-1989-ум)»** унвон дошта, давраи оянаи таърихи археологии Тоҷикистони Шимолиро дар бар мегирад ва бо фасли **«Таъсиси ЭКАТШ ва самтҳои асосии тадқиқот дар Тоҷикистони Шимолӣ»** оғоз меёбад. Омили муайянкунандаи тадқиқоти солҳои 70-ум ташкили Экспедитсияи комплексии археологии Тоҷикистони Шимолӣ (ЭКАТШ) таҳти роҳбарии Н. Н. Неъматов ба ҳисоб меравад. Ташкил шудани экспедитсияи махсус имкон дод, ки шумораи гурӯҳҳо зиёд, доираи географии омӯзиши археологӣ васеъ гардид. Тадқиқ устувор шуд. Масъалаи пешбари ин давра давом додани тадқиқоти оғозёфта, аз қабили Хуҷанд, Қалъаи Қаҳқаҳа, Хонлайлов, Тӯдаи Калон, Тӯдаи Хурд, Муғтеппа ва монанди инҳо мебошад.

[1] Негматов Н. Н., Хмельницкий С. Г. Средневековый Шахристан (Материальная культура Уструшаны, вып.1). – Душанбе, 1966. – 199 с. + иллюстр.

[2] Негматов Н. Н., Пулатов У. П., Хмельницкий С. Г. Уртакурган и Тимизактепа (Материальная культура Уструшаны, вып. 2). – Душанбе, 1973.

[3] Пулатов У. П. Чильхуджра (Материальная культура Уструшаны, вып. 3). – Душанбе, 1975.

Баробари ин ёдгориҳои нав — Дӯнгчатеппа, Ширин, Куркат, Тиркаштеппа кашф гардиданд. Корҳо дар панҷ самти асосӣ амалӣ шуданд: омӯзиши асри санг, биринҷӣ, оҳани ибтидоӣ, антиқа ва асримиёнагӣ ба роҳ монда шуданд. Методикаи кори истеҳсолӣ ба зинаи нав баромад. Ёдгориҳои фарҳанги кишоварзӣ – қарияву шаҳрҳо бо ёрии қабат ба қабат кашфи майдонҳои васеъ омӯхта шуданд. Дар доираи фаъолияти ЭКАТШ бисёре аз археологони ҷавон ба кори мустақилона шуруъ карданд, ки баъдан олимони машҳур гаштанд (А. Қ. Мирбобоев, Р. Авзалов, П. Т. Самойлик, А. Билолов, Т. В. Беляева, В. А. Жуков, В. К. Ҷумаев ва ғ.).

3.2. Тадқиқоти саҳроӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ дар нимаи якуми солҳои 80-ум. Ибтидои солҳои 80-уми асри XX омӯзиши археология бо муваффақиятҳои нав дар ҳамаи ҳудудҳои Тоҷикистони Шимолӣ шуҳрат ёфт. Умуман, объекти омӯзиш ба мисли пештара боқӣ монд: Қалъаи Хуҷанд, димнаи Ширин, Қалъаи Қаҳқаҳа, Қӯрғонча ва Сойи Гургхона, қарияҳои Дӯнгчатеппа, Қалъаи Сар ва Хонлайлов, қабристонҳои Ҷуғзхона, Лангар Ҳоҷиён, Қурғонтош. Аммо дар баробари онҳо объектҳои нав пайдо шуданд: Муғтеппаи Истаравшан, Нуртеппа, Капатеппа. Дар канори шимолу ғарбии димнаи Муғтеппа ҳафриёт дар маркази бузурги фарҳангӣ – масҷид оғоз гардид. Дар ҳайъати дастаи Хуҷанд як гурӯҳ оид ба омӯзиши петроглифҳо (нақшҳои қадимии рӯи санг) фаъолият дошт. Корманди ЭКАТШ О. В. Панфилов тадқиқии нақшҳои рӯйи санги Тоҷикистони Шимолиро давом дод. Нуқтаҳои петроглиф дар дараҳои Туябӯғузсой, Чорухдайронсой, Чашмасой, Аждаҳорсой, Бодомбедсой, Қуруқсой, Қизбивисой ва Бешқӯтансой сабт шудаанд. Умуман, зиёда аз 1000 нақши қадимии рӯйи санг ёфт шуданд.

Махсусан ҳафриёти димнаи Нуртеппаро қайд кардан зарур аст, ки дар 22 километр аз шимолу ғарби Ӯроттеппа (Истаравшани ҳозира) ҷойгир мебошад. Муҷассама соли 1979-ум кушода шуда буд, аммо ҳафриёт солҳои 1980-1985-ум гузаронида шудааст. Майдони умумии ёдгорӣ 18 гектарро ташкил медиҳад. Шаҳр аз 2 қисм: арк ва шаҳр таркиб ёфтааст. Маводи чиннигорӣ (стратиграфӣ) нишон доданд, ки шаҳри қадимаи Хватак (Нуртеппа) дар охири асри биринҷӣ ба вуҷуд омада, дар тӯли таърихи 500 сол вуҷуд доштааст. Маводи Нуртеппа имкон доданд, ки масъалаи марҳалаи ибтидоии шаҳришавии (урбанизатсия)-и Истаравшан ва тамоми Осиёи Миёна ба миён гузошта шавад. [1]

Дар хулосаи фасли охирин: **«Комёбиҳои ЭКАТШ доир ба омӯзиши мероси таърихию фарҳангӣ дар солҳои 80-уми асри XX»** баррасии таҳлилии тадқиқоти саҳроии ЭКАТШ дар нимаи дуюми солҳои 80-ум оварда шудааст. Дастаҳои ЭКАТШ дар аксар ёдгориҳои тамоми Тоҷикистони Шимолӣ, аз димнаи қаторкӯҳҳои Қурама (Каппатеппа) дар шимол то дараҳои

[1] Негматов Н. Н. Таджикистан на пути к урбанизации // Культура первобытной эпохи Таджикистана (от мезолита до бронзы). – Душанбе, 1982. – С. 72-88; Негматов Н. Н. Развитие урбанизированных культур в Таджикистане и проблема культурных связей // Информ. бюл. МАИКЦА. – 1982. – Вып. 2. – С. 66-69; Негматов Н. Н., Беляева Т. В., Мирбабаев А. К. К открытию города эпохи поздней бронзы и раннего железа – Нуртепа // Культура первобытной эпохи Таджикистана (от мезолита до бронзы). – Душанбе, 1982. – С. 89-111; Негматов Н. Н., Беляева Т. В. Проблема начального этапа урбанизации Уструшаны (По материалам Нуртепа) //Археология Средней Азии и Ближнего Востока. – Ташкент, 1983. – С. 152-158.

нишебии шимолии қаторкӯҳҳои Туркистон (Хонлайлов) дар ҷануб тадқиқот бурдаанд. Соли 1985 отряди археологии Нуртеппа (бо роҳбарии Т. В. Беляева) мақоми байналхалқӣ дарёфта, аз рӯйи барномаи ҳамкории СССР-ИМА ба ҳайати он ду бостоншиноси америкоӣ – профессор К. Ламберг-Карловски (музейи Пибодии Донишгоҳи Гарварди ИМА) ва доктор Ф. Кол (коллеҷи Кембриҷ, ИМА) дохил шуданд. Дар натиҷаи корҳои археологӣ оид ба ҷиҳатҳои гуногуни таърих ва фарҳанги Тоҷикистони Шимолӣ аз асри санг то охири асрҳои миёна маводи ғанӣ ба даст омаданд. Дар асоси натиҷаҳои фаъолияти ЭКАТШ комёбиҳои асосии археологҳои тоҷикро оид ба омӯзиши Тоҷикистони Шимолӣ қайд кардан мумкин аст: ба қайд гирифтан ва омӯзиши қабатҳои нави фарҳанги Александрияи Эсхата (Искандарияи Ақсо) дар Хуҷанд; ифтитоҳи ёдгории инкишофёфтаи таърихиву фарҳангии вилояти Истаравшан бо маркази он - димнаи Бунҷикат (меъморӣ, нақшу нигори рӯи девор, кандакории рӯи чӯб); омӯзиши димнаи антиқаи Ширин ва иншоотҳои нодири қабристонҳо – дахмакҳои Куркат; омӯзиши стратиграфияи димнаи Муғтеппа; муайян кардани хусусиятҳои лоиҳакашӣ ва сохтмони кӯшкҳои Суғд, Истаравшан, Илоқ; ифтитоҳи маҷмааи нақшҳои рӯйи санги (петроглифҳо)-и ноҳияи Ашт. Бо ҷалби доираи васеи сарчашмаҳо (археология, этнография, забоншиносӣ, фолклор) масъалаҳои умумияти таърих ва фарҳанги этникии Тоҷикистони Шимолӣ дар давраҳои қадим ва асримиёнагӣ ҳал карда мешаванд. Ин ҳиссаи муҳимми археологҳои тоҷик доир ба омӯзиши таърих ва фарҳанги халқи тоҷик гардид.

ХУЛОСАҲО

Дар хулоса натиҷаҳои асосии таҳқиқот ва хулосаҳое, ки дар бобҳои диссертатсия баён шудаанд, ҷамъбаст гардиданд. Аз ҷумла, хулоса баровварда мешавад, ки давраи шуравӣ дар таърихи омӯзиши ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ замони ташаккул ва инкишофи археологии минтақа гардид. Таҳлили ин раванд ба мо имкон дод, ки 4 марҳалаи асосии инкишофи тадқиқи археологиро муайян намоем. Рушди археологии минтақа, ки вежагиҳои маҳаллиро дорост, бо вуҷуди ин дар саросари Тоҷикистон рушди илмҳои мухталиф, тамоюлу самти зиёде дар даҳсолаҳои охири даврони шуравӣ пас аз соли 1991-ум рушди минбаъдаи худро дарёфт намуд .

Тоҷикистони Шимолӣ, ки ҳудуди ҷараёни миёнаи ҳавзаи Сирдарёи вилояти Суғди ҳозираи Ҷумҳурии Тоҷикистонро фаро мегирад, аз замонҳои қадим маркази муҳимми пайдоиш ва рушди тамаддуни Осиёи Миёна маҳсуб меёфт. Раванди таърихии мазкур дар ёдгориҳои археологӣ инъикоси моддии худро пайдо намудааст.

Таърихи омӯзиши археологии Тоҷикистон аз оғози корҳои ҷустуҷӯӣ ва тадқиқии олимону таърихшиносони рус дар нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои солҳои XX оғоз меёбад. Аз ҷиҳати хронологӣ навоҳии шимолии Тоҷикистони ҳозира объекти аввалини тадқиқи археологӣ ба ҳисоб меравад. Ин аз он сабаб буд, ки ҳудуди вилояти Суғди ҳозира соли 1866-ум аз ҷониби Русия забт гардида ва ба ҳайати империя ҳамчун уезди Хуҷанди вилояти

Туркистон дохил карда шуд. Олимон ва шахсони мансабдоре, ки бо кори ҳарбӣ омада буданд, ба тадқиқи ҳаматарафаи ҳудудҳои нав шуруъ карданд. Оғози омӯзиши археологии Тоҷикистон низ ба ҳамин раванд вобаста буд. Соли 1870-ум муҳаққиқ А.Л.Кун доир ба осори Қалъаи Темурмалик, ки дар ҷазираи Сирдарёи Ёва-Арал воқеъ аст, кофтуковҳои хурди археологӣ анҷом дод. Чунонки шиносоӣ бо бозёфтҳои ҳафриёт нишон дод, олим А.Л. Кун қабатҳои мадании асрҳои XII-XIII-ро кашф кард, ки ба давраи мавҷудии қалъаи Темурмалик дар яке аз ҷазираҳои дарёи Сир ва мудофиаи қаҳрамононаи Хуҷанд зидди лашкари ҳазорнафараи Чингизхон мувофиқат мекунад.

Нақши махсуси маҳфили дӯстдорони археологии Туркистонро (солҳои 1895-1917-ум) қайд кардан бамаврид аст, ки аъзои он бисёр ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ, аз қабили димнаи Қаҳқаҳа ва Муғтеппа, қалъаи Чилҳуҷра, кӯшкҳои Хуҷанду Ашт, корҳои қадимаи ғори Конигут, катибаҳои харсангҳои дараи Ворухро кашф ва зикр кардаанд. Байни аъзои маҳфили Туркистон, ки ба омӯзиши ёдгориҳо сарукор доранд, олимон М. С. Андреев, Н. С. Ликошин, Н. Маллиский, А. Половсев, Я. Кастане фаъолтар буданд. Аксари ин тадқиқот аз ҷониби академик В. В. Бартолд тавсия ва дастгирӣ гардидаанд [1].

Хизмати олимони пешазинқилобии рус дар он аст, ки онҳо барои тадқиқи археологии давраи баъдӣ замина тайёр кардаанд. Аммо дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ тадқиқи воқеан илмии ёдгориҳо ва кофтуковҳои онҳо ба роҳ монда шуда буд.

Тадқиқи мунтазам ва васеи ёдгориҳои археологии Осиёи Миёна танҳо баъди Инқилоби Октябр чашмрас гардид.

Дар як давраи нисбатан кӯтоҳи таърихӣ (солҳои 1929-1989-ум) олимони шуравӣ дар навоҳии шимолии Тоҷикистон шумораи зиёди ёдгориҳои археологӣ, аз ҷумла ёдгориҳои давраҳои гуногуни таърихӣ – аз асри санг то охири асрҳои миёнаро қайд ва тадқиқ намуданд [1-М; 2-М; 3-М].

Якчанд наслҳои археологҳо алоҳида ё дар ҳайати дастаҳои экспедитсияи археологии суғдию тоҷикӣ (солҳои 1946-1953-юм), комплекси археологии тоҷик (солҳои 1953-1973-юм) ва Тоҷикистони Шимолӣ оид ба тадқиқи фарҳанги моддии халқи тоҷики навоҳии шимолии мамлакат дар соли 1988-ум саҳми худро гузоштанд [4-М].

Таърихи таҳқиқи археологии Тоҷикистони Шимолиро, ки дар диссертатсияи давраи шуравӣ (солҳои 1929-1989-ум) баррасӣ шудааст, дар чанд марҳила тасниф кардан мумкин аст:

Марҳилаи I: аз солҳои 1929-ум то солҳои 1941-ум. – Кишваршиносӣ, ҳафриёти нахустин ва бенизом яке аз паҳлуҳои хоси фаъолияти археологони Осиёи Миёна дар солҳои аввали 20-ум ва нимаи 30-юми асри XX самти кишваршиносӣ буд, ки ҳамчун марҳилаи омодагӣ барои тадқиқоти васеи комплексии археологӣ мусоидат менамуд [4-М].

---

[1] Соловьёв В. С. У истоков археологии Таджикистана. – Елец, 2005. – С. 92.

Марҳилаи II: аз солҳои 1941-ум то 1953-юм – ҳафриёт дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва ибтидои тадқиқоти бонизом дар ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ (ЭАСТ ва ҷустуҷӯй). Зикр бояд кард, ки дар таърих солҳои 40-ум ва 50-уми асри XX соли ташаккул ва татбиқи аввалини комплексии омӯзиши археологӣ дар Тоҷикистон маҳсуб меёбад. Дар айни замон дар ҷумҳурӣ базаҳои асосии илми археология, инфрасохтори иҷтимоии он гузошта шуда, кадрҳо омода гардиданд, самтҳо ва афзалиятҳои асосии корҳои таҳқиқӣ муайян шуда, сохторҳои илмии миллӣ ба вуҷуд омаданд.

Ташкили экспедитсияи археологии суғдию тоҷикӣ дар соли 1946-ум, таъсиси Институти таърих, археология ва этнографияи АИ Тоҷикистон дар сектори археология дар соли 1951-ум, ташкили экспедитсияи археологии тоҷик дар соли 1952-юм бори аввал дар тамоми ҳудуди ҷумҳурӣ, аз ҷумла дар навоҳии шимолии он ба омӯзиши васеъ, мураттаб ва мунтазам мусоидат намуд. Ҷустуҷӯйҳои археологӣ, дарёфти димнаи қадим ва аввалҳои асри миёнаи ЭАСТ дар нимаи дувуми солҳои 40-ум ва аввали солҳои 50-уми асри XX барои ташаккули пояи археология дар Тоҷикистон, муқаррар ва омӯзиши аввали доимии объектҳои асосии мероси таърихӣ-фарҳангӣ дар ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ, ошкор ва муайян намудани ҳаёти гуногунҷанбаи гузаштагони халқи тоҷик, равшан ва мушаххас гардондани ҷиҳатҳои асосии таъриху фарҳанг, фаъолияти иҷтимоӣ, динӣ, ҳарбӣ ва хоҷагӣ хусусиятҳои хосро доро буд [4-М].

Марҳилаи III: солҳои 1954-1973-ум. Дар ин давра дар ҳайати экспедитсияи археологии Тоҷикистон дастаҳо (Хуҷанду Истаравшан, Қайроққум, Исфара, Қарамазор) ташкил шуданд, ки бо фаъолияташон тамоми ҳудуди Тоҷикистони Шимолиро аз қаторкӯҳҳои Қурама то доманаи шимолии қаторкӯҳи Туркистон фаро гирифта, корҳои ҳаматарафаи ҷустуҷӯӣ ва кофтуковро анҷом доданд. Самтҳои асосии кор ҷустуҷӯ, таҳия ва омӯзиши ёдгориҳои асрҳои сангӣ, биринҷӣ ва пеш аз оҳан, ёдгориҳои асри қадим, ибтидо ва охири асрҳои миёна дар ҳудуди Истаравшан, қаламрави Хуҷанд, Илоки Ҷанубӣ ва Фарғонаи Ғарбӣ буданд [4-М].

Марҳилаи IV: солҳои 1974-1989-ум. Марҳалае, ки бо оғози ташкили экспедитсияи комплексии археологии Тоҷикистони Шимолӣ ва корҳои асосӣ оид ба коркарду омӯзиши ёдгориҳои археологии ҳудуди вилояти Суғд алоқаманд мебошад. Ҳамаи корҳои ин марҳала зери роҳбарии бевоситаи академик Н. Н. Неъматов, ки асосгузори мактаби археологӣ маҳсуб меёфт, сурат мегирифт. Академик Н. Н. Неъматов бо шогирдонаш С. Ш. Марофиев, У. П. Пӯлодов, А. К. Марофиев, Е. Д. Салтовская, А. К. Мирбобоев, Р. Афзалов, А. Билалов, Т. В. Беляев, У. Эшонкулов, Н. Т. Раҳимов, А. Холиқӣ, О. Панфилов, В. Ҷумаев ба гурӯҳҳои археологӣ ва махсуси ЭКАТШ ба омӯзиши ёдгориҳои алоҳидаи Тоҷикистони Шимолӣ (Хуҷанди Қадим, Қалъаи Қаҳқаҳа, Чилҳуҷра, Ӯртақӯргон, Ширин, Тӯдаи Калон, Тӯдаи Хурд, Куркат, Муғтеппа, Нуртеппа ва монанди инҳо) роҳбарӣ мекард. Ин давраи арзишманд ва пешраву барҷастаи ЭКАСТ дар тадқиқи археологии Тоҷикистони Шимолӣ ба ҳисоб меравад. Аксари ёдгориҳо пурра ҳафриёт

гардида, масъалаҳои асосии асри санг, давраи кадим ва ибтидои асрҳои миёна омӯхта шуданд. Натиҷаҳои кофтукови археологӣ дар монографияҳои коркунони ЭКАСТ ва силсиланашрҳои «Корҳои археологии Тоҷикистон», «Фарҳанги моддии Тоҷикистон», «Фарҳанги моддии Истаравшан» инъикоси пурраи худро ёфтаанд [1-М; 2-М; 3-М].

Ҳодисаҳои ибтидои солҳои 90-уми асри XX («ҳодисаҳои моҳи феврал» дар Душанбе, пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ (СССР), ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон) ба раванди омӯзиши археологӣ таъсири манфӣ расонид. Дар марҳалаи рушди Тоҷикистони соҳибистиқлол таъсири илми таърих ба рушди ҳуввияти миллӣ ва аҳаммияти ҳалкунандаи он барои бунёди ҷомеаи воқеан демократӣ хеле боло рафт ва афзуд.

ТАВСИЯҲО

Дар асоси аҳаммияти рӯзафзуни омӯзиши археологӣ барои инкишофи илми таърих барномаи муайяни дурнамои инкишофи археологии Тоҷикистон ва тадқиқи археологии Тоҷикистони Шимолӣ тартиб додан зарур аст. Барои ин масъалаҳои зеринро ҳал кардан лозим аст:

1. Барқарор кардани фаъолияти Экспедитсияи бостоншиносии комплексии Тоҷикистони Шимолӣ;
2. Барқарор ва давом додани корҳои археологӣ дар омӯзиши ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ;
3. Ба тартиб даровардани маводи археологии ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ дар фондҳои Институти таърих, археология ва этнографияи ба номи Аҳмади Дониши Институти АМИ ҶТ;
4. Таҳия ва нашри тадқиқоти ҳамаҷониба, ки марҳилаҳои асосии корҳои археологиро дар бар мегиранд;
5. Таҳия ва нашри китоби «Харитаҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ»;
6. Коркарди барномаҳои муназзами корҳои археологӣ ва муайян намудани дурнамо барои ҳафриёти объектҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ;
7. Коркарди нақшаи чорабинӣ барои ҳифз ва нигаҳдошти объектҳои археологӣ, ки ба онҳо нобудшавӣ таҳдид мекунад.
8. Омода ва пешниҳод кардани феҳристи муҳимми объектҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ ва дохил намудан ба рӯйхатти мероси фарҳанги умумиҷаҳонии ЮНЕСКО.

Ҳамин тавр, тадқиқи таърихи корҳои археологӣ дар Тоҷикистони Шимолии давраи шуравӣ базаи муҳим барои илми археологияи тоҷик маҳсуб меёбад. Дар ин платформа барои ҳалли масъалаҳои нави тадқиқи археологии объектҳои мероси таърихиву фарҳангии халқи тоҷик дурнамои хуб ба миён оварда мешаванд. Омӯзиши корҳои таърихи археологӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ дар давраи шуравӣ базаи устувор барои илми археологияи тоҷик маҳсуб меёбад. Дар ин платформа барои ҳалли масъалаҳои нави омӯзиши

объектҳои археологии мероси таърихӣ-фарҳангии халқи тоҷик дурнамои нав ташаккул меёбад.

ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРЁФТИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон чоп шудааст :

[1-М]. Хайруллозода К. К истории изучения раннесредневековых замков Уструшаны/К.Хайруллозода//Ученые записки Худжандского государственного университета имени Б.Г.Гафурова. Гуманитарные науки. №4(57). - Худжанд, 2018. - С.29 – 33. ISSN 2077-4990

[2-М]. Хайруллозода К. Городище Ширин: История и перспективы изучения/К.Хайруллозода//Ученые записки Худжандского государственного университета имени Б.Г.Гафурова. Гуманитарные науки. №2(59). - Худжанд, 2019. - С.51 – 58. ISSN 2077-4990

[3-М]. Хайруллозода К. Академик А.П.Окладников – исследователь памятников первобытной истории Северного Таджикистана/К.Хайруллозода //Вестник Таджикского национального Университета №10 (часть 2). - Душанбе, 2019. - С. 8-11. ISSN 2074-1847.

[4-М]. Хайруллозода К. Этапы археологического изучения Северного Таджикистана в советский период (1929-1989гг.)/К.Хайруллозода //Вестник Таджикского национального Университета. - № 10. - Душанбе, 2020.- С.29-32. ISSN 2074-1847.

[5-М]. ***Хайруллозода К.*** Саҳми осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистони Шимолӣ дар омӯзиши маданияти моддии халқи тоҷик/К.Хайруллозода, А.И.Усмонзода// Номаи донишгоҳ (Ученые записки Худжандского государственного университета имени Б.Г.Гафурова. Гуманитарные науки). №4(77). - Худжанд, 2023. – (дар чоп) ISSN 2077-4990

Мақолаҳои дар дигар нашрияҳои илмӣ ба табърасида:

[6-М]. Хайруллозода К. Аз таърихи омӯзиши оташкадаҳои Осиёи Марказӣ: Оқтепаи ноҳияи Спитамен/К.Хайруллозода//Маводи конференсияи илмӣ-методии минтақавии «Масъалаҳои мубрами таълиму тарбияи насли наврас дар системаи таҳсилоти муосир». - Меҳробод: «Зиё», 2019. - С.61-63

[7-М]. Хайруллозода К. Равишҳои омӯзиши таърихи минтақаҳои ҷуғрофӣ (дар мисоли таърихи қалъаҳои асримиёнагии Истаравшан/К.Хайруллозода// Маводи конференсияи таълимӣ-методии ҷумҳуриявии «Масъалаҳои мубрами таълим дар замони муосир». Хуҷанд,27-28 ноябри соли 2018. - Хуҷанд,«Нури маърифат», 2018. – С.327-331

[8-М]. Хайруллозода К. Изображения лука и стрел в петроглифах Таджикистана/М.Косимова, К.Хайруллозода//Сообщение исторического музея Согдийской области, №4. - Худжанд, «Нури маърифат», 2018. - С.240-250.

[9-М]. Хайруллозода К. Вклад узбекских учёных в изучение памятников истории Южного Илака/К.Хайруллозода //Маводи конференсияи байналмилалии илмӣ-амалии «Ҳамкории иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангии Тоҷикистону Ӯзбекистон: таърих ва замони муосир» (Хуҷанд, 21-22-юми июни соли 2019). – Хуҷанд: Нури маърифат, 2019. - С.865-868.

[10-М]. Хайруллозода К. Пешвои миллат ва бунёди мактаби сулҳофаринӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ/К.Хайруллозода//Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявии «Пешвои миллат эҳёгари тамаддуни тоҷикон» (Хуҷанд, 29 октябри соли 2019). – Хуҷанд: Ношир, 2019. – С.94-96.

[11-М]. Хайруллозода К. Вклад Арендаренко Г.А. в изучение истории и культуры народов Средней Азии/К.Хайруллозода// Суханшиноси ҷавон. Маҷмуаи мақолаҳои олимони ҷавон. Қисми 2. - Хуҷанд:Ношир, 2020. - С.342-352.

[12-М]. Хайруллозода К. Аз таърихи омӯзиши археологӣ-бостонии Истаравшан/К.Хайруллозода//Маводи конференсияи илмӣ-амалии вилоятии «Мақоми ҷавонон дар рушди илм». - Хуҷанд: Меъроҷ, 2020. - С.456-460

[13-М]. Хайруллозода К. Бузургдошти ёдгориҳои таърихӣ/К.Хайруллозода //Дар маҷмӯаи мақолаҳои илмии «Муаммоҳои омӯзиши фанҳои табиию риёзӣ ва истифодаи технологияҳои инноватсионӣ дар раванди таълим». - Хуҷанд: Меъроҷ, 2020.-С.297-301. (ТДБ-74.03(5Т),ТДУ-37.0(575.3), М75. ISBN 978-99975-72-33-2

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

ХУДЖАНДСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АКАДЕМИКА Б.Г.ГАФУРОВА

ТДУ: 902(575.3) **На правах рукописи**

ТКБ: 63.05(5т)

Х21

ХАЙРУЛЛОЗОДА КАРОМАТУЛЛО

ИСТОРИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ СЕВЕРНОГО ТАДЖИКИСТАНА (1929-1989 гг.)

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 –Отечетечественная история (история таджикского народа)

Худжанд – 2024

Диссертация выполнена на кафедре истории таджикского народа Худжандского государственного университета имени академика Б.Г.Гафурова

Научный руководитель: **Рахимов Набиджон Турдиалиевич –** доктор исторических наук, профессор кафедры археологии, этнографии и религиоведения Худжандского государственного университета имени академика Б.Г.Гафурова

Официальные оппоненты: **Бобомуллоев Саидмурод Гиясович -** доктор исторических наук, профессор, Директор музея древностей Института истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша Национальной академии наук Республики Таджикистан

Рахимова Шахноза Каримовна - кандидат исторических наук, Начальник отдела науки, инноваций и международных связей Горно-металлургического института Таджикистана

Ведущая организация: Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

Защита состоится «____»____________ 2024 года в 14.00 часов на заседании диссертационного совета 6D КОА-073 по защите диссертаций на соискание учёной степени доктора философии (PhD), доктора по специальности при Худжандском государственном университете имени академика Б.Г.Гафурова, по адресу (735700, г.Худжанд, ул.Мавлонбековых, 1).

С диссертацией можно ознакомиться в Научной библиотеки ХГУ имени академика Б.Г.Гафурова (735700 г.Худжанд, пр.Исмоила Сомони, 224) и на официальном сайте Худжандского государственного университета имени академика Б.Г.Гафурова (www.hgu.tj)

Автореферат разослан «___»____________________2024 года

Ученый секретарь
Диссертационного совета,
кандидат исторических наук Исомитдинов Ж.Б

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Одним из важнейших направлений отечественной исторической науки является изучение истории зарождения и развития таджикской археологии. Изучение процесса археологического изучения отдельных историко-культурных регионов Таджикистана, в том числе и Северного Таджикистана ведёт к выявлению этапов археологических работ и определению хронологии исторического процесса не только в рассматриваемом районе, но и в целом, в Центральной Азии. В то же время формируется углубленное знание материальной культуры и Среднеазиатской цивилизации. В связи с этим, исследование истории материальной культуры в отдельно взятом регионе и в хронологической системе способствует выявлению закономерности возникновения и смены различных направлений археологической школы в соответствии с культурой древних народов. Невозможно представить общее изучение истоков становления археологической науки и определение основных этапов ее развития без понимания основных направлений и тенденций археологических исследований отдельных регионов.

В связи с этим исследование и изучение археологической истории Северного Таджикистана в советский период представляется весьма актуальным и важным, оно существенно не изучено, данная работа является ключевой особенностью для понимания дальнейшего развития археологических исследований в Районы Северного Таджикистана.

Данное исследование имеет значимый исторический характер и посвящено пересказу археологической истории северного региона нашей страны. На наш взгляд, культура, археологические памятники или отдельный аспект археологии изучены недостаточно, и именно с этой точки зрения исследование одного из основных этапов древней археологической истории Таджикистана было решено определить в качестве основной цели исследования.

На территоиии северных районов Таджикистана, входящих в состав современной Согдийской области Республики Таджикистан выявлены и изучаются археологические памятники, имеющие важное научное значение. Эти памятники, датируемые от каменного века и вплоть до начала XX века охватывают и отражают всю историю и культуру народа. Являясь остатками материальной культуры населения, воплощением явлений, знаний и традиций народов в разные исторические периоды, археологические памятники являются отражением всех аспектов древней и богатой цивилизации Средней Азии. Это же является основанием того, что многие археологические объекты республики имеют выдающую универсальную ценность как шедевры человеческого творчества.

Исследования, включая и археологические раскопки, историко-культурных памятников Центральной Азии, в том числе, северных районов современного Таджикистана, начались в конце XIX века усилиями российских учёных. Эти работы были продолжены в первые годы Советской

власти, однако объём археологических работ на тот период был ограничен такими факторами как недостаток кадров и финансов, сложным положением в экономике. Ситуация изменилась во второй половине XX века, когда были организованы и начали свою деятельность ряд специальных археологических экспедиций (СТАЭ, ТАЭ, СТАКЭ, ЮТАЭ), в составе которых были много именитых и опытных учёных, специалистов-археологов мирового уровня, которые наравне с полевыми раскопочными работами, готовили национальные кадры.

Памятники Северного Таджикистана стали объектами исследований, главным образом, Северо-Таджикистанской археологической комплексной экспедиции, которым бессменно руководил Н.Н.Негматов, впоследствии – академик Академии наукТаджикистана. Начиная с 1954 года и вплоть до распада СССР (1991 г.), многочисленные отряды СТАКЭ ежегодно выезжали на полевые работы для изучения археологических памятников северных районов Таджикистана:проводились разведочно-поисковые работы, фиксировались новые памятники, проводились раскопки, обрабатывались и публиковались материалы исследований. За рассматриваемый исторический период советскими таджикскими археологами была проделана поистине огромная по объёму и значимости работа по археологическому изучению памятников всех исторических периодов, древних и средневековых историко-культурных областей Согда,Истиравшана,Худжанда,Южного Илака и Западной Ферганы, территории которыхв была Ленинабадской, а настоящее время составляют территорию Согдийской области Республики Таджикистан. Результаты деятельности отрядов СТАКЭ стали важным вкладом в развитие таджикской археологии и исторической науки в целом.

На основе отмеченных выше пунктов, **актуальность** исследования можно определить следующим образом:

- всесторонном развитием и познанием истории археологических работ на историко-археологических памятниках Северного Таджикистана;

-необходимостью полнаго и всесторонного изучения деятельности Северо-Таджикистанской археологической камплексной экспедиции (СТАКЭ) Института истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана (НАНТ);

-необходимостью углубленого изучения истории таджикского народа посредствам полного испальзования всех доступных археологических материалов;

-значением изучения процесса археалогических работ на территории Согдийской области для исследования истории зарождения и развития таджикской археологической науки;

- необходимостью определения вклада советских таджикских археологов в дело изучения истории материальной и духовной культуры таджикского народа.

Степень изученности научной темы. На сегодняшний день не написано полных и законченных специальных работ по истории археологии

Таджикистана в советский период, особенно по изучению истории археологических памятников Северного Таджикистана в 1929-1989 годах.

Исследования по истории археологии Северного Таджикистана можно разделить на следующие 3 группы:

1) специальное исследование, посвященное изучению становления археологической науки в годы советского периода (Смирнова О. И, Литвинский Б.А. Ставиский, Б. Я.);

2) труды, содержащие общие сведения об археологических работах в определенный период (Нематов Н. Н., Мирбобоев А. К.);

3) произведения, посвященные конкретному памятнику и в которых упоминается история этого памятника (работы Пулодова У. П,СалтовскойЕ.Д. Н. Т. Рагимова и другие).

Самые ранние работы по археологическому изучению Северного Таджикистана относятся к первым годам Советской власти. Зачастую это были небольшие обзоры результатов археологических раскопок.

Первые научные труды по пересказу истории археологических исследований Северного Таджикистана относятся к концу 40-х годов прошлого века. В частности, большое значение для исследования проблем в этой области имеет работа О.И.Смирновой «Археологические раскопки в Истаравшане в 1950 году».[1] В статье представлены важные результаты небольших раскопок в регионах Северного Таджикистана. Ценность работы заключается в том, что автором практически составлена историко-культурная археологическая карта Истаравшанского региона, исторически входивших в него Деваштичского, Истаравшанского, Спитаменского, Шахристонского районов современной Согдийской области Таджикистана.

В статье Б. Я. Ставиского «Археологические исследования Таджикистана»[2] посвящено изучению региона Таджикистана, включая северные районы, в первые годы советской власти и вплоть до начала 50-х годов 20 века. В то время археологические исследования Таджикистана только начинались, и его научный обзор также был кратким. Б. Я. Ставиский показал некоторые основные моменты формирования учреждений и государственных органов, которые занимались исследованием и охраной памятников культурного наследия таджикского народа, вклад краеведов Р. Махмудов, Б. М. Здорик, А. Э. Маджи, В. Д. Салочкинский, среди которых упоминается и Н.А. Кисляков. Ему же принадлежит ответственность за работу группы археологической экспедиции СТАЭ в 1947-1950 гг. и изучение древних рисунков на скалах в Ленинабадской области (А. Н. Дальский), Иски-Гузарской пещеры (В. Р. Чейлитко, А. Д. Салочинский).

Через два года после публикации статьи Б. Я. Ставиский, Б. А. Литвинский также проанализировал этот вопрос. Это, по сути, считалось первым научным объяснением истории археологических исследований в

---

[1] Смирнова О.И. Археологические разведки в Усрушане в 1950 г.// Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып.№37. – М.-Л., 1953. – С.189-230

[2] Ставиский Б.Я. Археологическое исследование Таджикистана//Вестник древней истории. – 1952. - №№ 1-2. – С.162-168

Таджикистане. Молодой археолог, выпускник Среднеазиатского государственного университета (САГУ) Б. А. Литвинский, имевший достаточный опыт в раскопках под руководством М. Е. Массона был Б. Г. Гафуровым (1-й секретарь ЦК Таджикистана) и А. А. Семеновым (директор нового Института истории, археологии и этнографии РАН) приглашён на работу в Душанбе. Возглавляя отдел археологии Института истории, археологии и этнографии имени Ахмади Дониша, он начал первую работу по исследованию археологической истории Таджикистана и опубликовал небольшую по размеру, но важную по содержанию книгу под названием «Археологическое изучение Таджикистана советской наукой»[1], имеющая большое значение и по сей день. В ней Б.А. Литвинский впервые выделил главные вехи этапы археологических исследований в Таджикистане, в том числе его северных районов, в первой половине XX века. При этом, автор даёт не только хронологический обзор, но также указывает заслуги, показывает достижения учёных, отмечает и недостатки работ. В другой своей историографической работе Б.А.Литвинский рассмотрел основные этапы изучения археологии Таджикистана советской наукой.[2]

В целом, Б. А. Литвинский и позднее обращался к теме археологической историографии Средней и Центральной Азии. В связи с этим история археологических исследований Северного Таджикистана в ряде работ Б. А. Литвинский рассматривал с точки зрения историографии каждый этап развития археологической науки Таджикистана. В статьях «Археология Таджикистана в годы советской власти»[3], «Вопросы истории и древней истории среднеазиатской культуры в свете новых работ советских ученых (1967-1977 гг.)»[4], «Проблематика истории и история среднеазиатской культуры в советской науке (1960-1981 гг.)»[5] Б. А. Литвинский подводит итоги нескольких лет археологических исследований в Таджикистане и полностью раскрывает динамику развития и расширения археологических работ в республике, включая ее северный регион. Б. А. Литвинский определил основные этапы археологического изучения регионов Таджикистана, в том числе северных, в первой половине XX века.

Среди работ по археологическому исследованию северного Таджикистана особое место занимает статьи руководителя комплексной археологической экспедиции этого региона академика Н. Н. Нематова (1927-2011).[6]

---

[1] Литвинский Б.А. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой//Труды АН ТаджССР. Институт истории, археологии и этнографии. Т.26. – Сталинабад, 1954. – 83 с.

[2] Литвинский Б.А. Основные этапы изучения археологии Таджикистана советской наукой//Изв. АН ТаджССР. Отд. обществ. наук. – 1954. - №6. – С.51-62

[3] Литвинский Б.А. Археология Таджикистана за годы советской власти//СА, 1967, № 3. – С.106-123

[4] Литвинский Б.А. Проблемы истории и истории культуры древней Средней Азии в свете новейших работ советских учёных (1967-1977)//Вестник древней истории. 1977, №4. – С.73-92

[5] Литвинский Б.А. Проблематика истории и истории культуры Средней Азии в советской науке (1960-1981гг.)// Информ.бюл. МАИКЦА. – Вып.1. – М., 1981. – С.14-32; Литвинский Б.А. Проблематика истории и истории культуры Средней Азии в советской науке (1960-1981гг.)// Информ.бюл. МАИКЦА. – Вып.2. – М., 1982. – С.8-21

[6] Негматов Н.Н. Исследования в Северном Таджикистане в 1970 г.//АРТ, вып. X (1970 г.). – М., 1973.

Учитывая то что, начиная с середины 50-х годов XX века и до 1990-х годов возглавляемые Н.Негматовым отряды Северного Таджикистана и отряды СТАКЭ проводили много лет полевые исследования в Согдийской области, материалы публикаций Н. Н. Негматова имеют большую важность для изучения истории археологии этой территории. Следует отметить, что после организации комплексной археологической экспедиции Северного Таджикистана (СТАКЭ) раскопочные работы в районах северного Таджикистана получили особый импульс.[1]

Опубликованная сранительно недавно работы В.С.Соловьева «У истоков археологии Таджикистана»[2] посвящена первому периоду генезиса науки археологии в Средней Азии и Таджикистане. Большое внимание автор уделил значению деятельности Туркестанского клуба любителей археологии и вкладу дореволюционных русских исследователей в изучении археологии Туркестана. Но в этой книге не говорится о советском периоде археологического изучения Таджикистана, в том числе северных регионов.

В 1954 году начинается публикация отчетов об работе археологических отрядов и групп в Таджикистане[3], статьи в сериях «Материальная культура Таджикскистана»[4], «Материальная культура Уструшаны»[5], монографии и статьи по отдельной истории памятников Северного Таджикистана[6]. К юбилею СТАКЭ были опубликованы статьи Н. Н. Нематова и А. К. Мирбобаева. Их первоначальная публикация была связана с созданием СТАКЭ. В этой статье Н. Н. Неъматов рассмотрел и представил археологические исследования памятников Северного Таджикистана со второй половины XIX века до создания СТАКЭ(1973). Он исследовал русских учёных и любителей археологии А. А. Кушакевич, А. Л. Кун, В. В. Бартольд, М. С. Андреев, Н. Ликошина, а также деятельность отечественного краеведа А. Аскарова, упомянул Ходжа-антику и дал им высокую оценку. Автор обратил внимание на первые исследования Северного Таджикистана до образования СТАЭ, работу этой группы под руководством А. Ю.

[1] Негматов Н.Н. Некоторые итоги и перспективы археологии Северного Таджикистана в связи с созданием СТАКЭ. Краткие результаты работ 1974 г.//АРТ, вып. 14 (1974 г.). – Душанбе: Дониш, 1979. – С.313-342.

[2] Соловьёв В. У истоков археологии Таджикистана (1813-1917 гг.). – Елец, 2005. – С. 92.

[3] Археологические работы в Таджикистане. Вып.1-42. (Сталинабад-Душанбе, 1954-2023).

[4] Материальная культура Таджикистана. Вып.1. – Душанбе, 1968; Материальная культура Таджикистана. Вып.2. – Душанбе, 1971; Материальная культура Таджикистана. Вып.3. – Душанбе, 1978; Материальная культура Таджикистана. Вып.4. – Душанбе, 1987.

[5] Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. Средневековый Шахристан. Материальная культура Уструшаны. Вып.1. – Душанбе, 1966.; Негматов Н.Н., Пулатов У.П., Хмельницкий С.Г. Уртакурган и Тирмизактепа. Материальная культура Уструшаны. Вып.2. – Душанбе, 1973; Пулатов У.П. Чильхуджра. Материальная культура. Вып.3. – Душанбе, 1975.; Билалов А. Из истории ирригации Уструшаны. Материальная культура Уструшаны. Вып.4. – Душанбе, 1980.; Древняя Уструшана: города, их локализация и хронология. Материальная культура Уструшаны. Вып.5-8. – Душанбе, 2003.

[6] Рахимов Н.Т. Из истории материальной культуры Таджикистана. Замок Каппатепа. – Худжанд, 2001; Мирбабаев А.К., Рахимов Н.Т. Археологические памятники Согдийской области. – Худжанд, 2008; Рахимов Н.Т. Археологические памятники Горной Уструшаны. – Худжанд, 2016; Рахимов Н.Т. Таджикистан. Археологические памятники Средней Сырдарьи на Великом шёлковом пути. – Душанбе, 2018.

Якубовского и археологических групп в 1954-1973 годах, то есть до создания СТАКЭ и начала его деятельности в Северном Таджикистане.[1]

В своей работе «Некоторые вопросы археологии Таджикистана и Севера Средней Азии[2]», основанной на итогах работы СТАКЭ за первое десятилетие, Н. Н Нематов поднял основные вопросы археологии Северного Таджикистана и обсудил их.

Результат коллективной работы в регионах Северного Таджикистана в 1954-1984 годах отражен в статье А. К. Мирбобоев «30 лет Северо-Таджикистанской археологической экспедиции»[3]. Автор статьи - один из активных исследователей археологических памятников Северного Таджикистана, дал подробное объяснение изучению исторических объектов Согдийской области. Краткое изложение археологических исследований памятников Истаравшана представлено в статье Н. Н. Нематова, посвященной 50-летию СТАКЭ.[4]

Так, в ряде работ по истории отечественной археологии упоминаются полевые раскопки в ряде отдельных районов и отдельных памятников Северного Таджикистана. Но вопрос становления и развития археологических исследований региона в годы Советской власти в части науки отечественной истории не был предметом отдельного исследования.

Связь исследования с программами (проектами) и научной тематикой. Диссертация выполнена в рамках выполнения планов перспективных научно-исследовательских работ Кафедры Отечественной истории и археологии Худжандского государственного университета имени академика Бобожан Гафурова на 2016-2020 годы на тему «Проблемы истории и культуры таджикского народа от средневековья до современности».

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Основной целью диссертационного исследования является исторический обзор и оценка полученных результатов изучения памятников Северного Таджикистана в годы Советской власти в период 1929-1989 годов в ходе полевых исследований отдельных историков и археологов, а также групп Согдийско-Таджикской археологической службы, таких как ТАЭ (Таджикская археологическая экспедиция) и комплексная археологическая экспедиция Северного Таджикистана (СТАКЭ, рук.академик Н. Н. Негматов).

Задачи исследования. Для достижения намеченных в диссертации целей решались следующие задачи:

[1] Негматов Н.Н. Некоторые итоги и перспективы археологии Северного Таджикистана в связи с созданием СТАКЭ. Краткие результаты работ 1974 г.//АРТ, вып. 14 (1974 г.). – Душанбе: Дониш, 1979. – С.313-342

[2] Негматов Н.Н. Некоторые проблемы археологии Таджикистана и Северной Средней Азии// АРТ, вып.20 (1980). - Душанбе, 1987. - С.281-301

[3] Мирбабаев А.К. Тридцать лет Северо-Таджикистанской археологической экспедиции (СТАКЭ)//АРТ, вып.24 (1984 г.). - Душанбе, 1993. - С.11-34.

[4] Негматов Н.Н. СТАКЭ: 50 лет археологических открытий многообразного высокоцивилизованного облика историко-культурной области Уструшана//АРТ, вып.30. - Душанбе, 2005. - С.275-283.

1)определены основы и пути развития археологии как нового научного направления в Таджикистане;

2)определение начала археологического изучения территории Согдийской области и его основных направлений исследований на территории северных районов Таджикистана;

3)выявление основных результатов археологических раскопок и их анализ;

4) подготовка реестра источников, в том числе архивных и опубликованных материалов, содержащих информацию о деятельности ученых и научных организаций на территории Северного Таджикистана;

5)составление базы данных по истории археологического изучения северных районов республики;

6) рассмотреть хронологию исследований таджикских археологов на территории Согдийской области;

7) на основе доступных источников дать научную характеристику проведённым в Согдийской области археологическим раскопкам,

8)на основе хронологии определить главные вехи археологии в Северном Таджикистане,

9) рассмотреть и с научной стороны оценить методы работ и методику раскопок археологических отрядов в Северном Таджикистане,

10) Дать научную оценку проведённым работам СТАКЭ и публикациям членов экспедиции и отдельных археологов.

Объектом исследования является процесс становления и развития археологических исследований в Северном Таджикистане в советский период с 1929 по 1989 годы, а также деятельность научных и страноведческих организаций, учебных заведений и отдельных археологов, изучающих древние артефакты области.

Предметом исследования является изучение археологических памятников Северного Таджикистана, в котором отражены результаты исследований XX века (1929-1989 гг.), а также подробно описанные и проанализированные археологические памятники Северного Таджикистана.

Этап, место и период исследования (исторические рамки исследования). Данное исследование проводилось в три этапа: 1) 2017–2019 гг., 2) 2019–2022 гг. и 3) 2022–2024 гг. На этих этапах осуществлялись выбор темы и научного руководителя; выявление и сбор источников и научной литературы по теме; участие в научных конференциях и публикация статей по теме исследования; участие в занятиях по истории и философии науки, русскому языку, иностранному языку и сдача экзаменов кандидатского минимума; подготовка глав диссертации; подготовка автореферата, рассмотрение диссертации на заседании кафедры, представление диссертации на защиту в Диссертационный совет.

Территориальный (географический) охват исследования включает северный регион Республики Таджикистан, за исключением трех районов

верхнего течения реки Зарафшан (Пенджикент, Айни и Кухистони Мастчох) в границах Согдийской области Республики Таджикистан.

Исторически эти земли входили в состав Худжанда, Истаравшана и Илака, Худжандского уезда, Худжандского края и части Ферганы. Географически северная часть Таджикистана (бассейн среднего течения реки Сырдарья) расположена между Кураминским хребтом на севере и Туркестанским хребтом на юге. Северный Таджикистан также называют «Западной Ферганой» и «Таджикистанской частью Ферганской долины». На территории Северного Таджикистана обнаружены и изучены многочисленные археологические памятники, некоторые из которых получили мировую известность. Все эти памятники отражают разные периоды и стороны жизни предков таджикского народа с древнейших времен до XIX века.

Хронологического рамками исследования является определение цели изучения процесса развития археологии Северного Таджикистана в определенный исторический период, в течении 1929-1989 годов. Его ранняя история связана с включением Худжандского района (район исследования данной диссертации) в состав ТаджАССР и образованием Таджикской ССР. Итоговое резюме отражает последний год финансирования крупных археологических работ СТАКЭ в северных регионах Таджикистана. Уже в феврале 1990 года ситуация в республике обострилась, и ее влияние продолжалось до июня-июля 1990 года. До провозглашения независимости Республики Таджикистан на севере Таджикистана действовала только одна археологическая группа. Иногда в силу внутреннего смысла исторического слова (подтекста) составляются краткие очерки, выходящие за хронологические рамки исследования.

Теоретические основы исследования. Теоретические и методологическую основы исследования диссертации составляют исторический, объективный и континуальный методы. Исторические методы и последовательные связи помогают пересказать исследование исторических событий, взаимосвязи и развития, а также изучение путей археологического развития Северного Таджикистана как части науки истории Таджикистана и понимания того, как результаты археологических исследований сыграть роль в решении проблем региональной истории. Принцип объективности опирается на всесторонний анализ и доказательства ценных исторических источников.

В данной работе использован общеисторический метод:

- хронолого-загадочные методы, согласно которым события объясняются в хронологическом порядке;

- сравнительно-исторические методы, используемые для изучения процессов и явлений в исторической науке в рассматриваемый период;

- историко-порядковые методы, основанные на последовательном подходе и включающие всестороннее изучение материалов, сравнение

архивных и опубликованных материалов, а затем всесторонний и критический анализ полученной информации;

- историко-биографические методы, используемые для уточнения научной биографии учёных, внесших вклад в археологическое изучение северного региона Таджикистана.

С методологической точки зрения, на наш взгляд, важен также территориально-хронологический принцип, положенный в основу структуры главы и разделов диссертации.

Источниковая база исследования имеет различную природу источников и состоит из трех групп - архивных, печатных и полевых (интервью) материалов.

1. Архивные материалы (Архив Исторического музея Согдийской области, Государственный архив Согдийской области, Центральный государственный архив Республики Таджикистан, Архив Института истории, археологии и этнографии им. Ахмади Дониша, Личный архив академика Н.Н.Нематова)

2. Вторая группа источников – годовые отчеты руководителей археологических групп, работающих в Согдийской области. Эти статьи-отчеты, в которых изложены предварительные результаты полевых работ и исследований памятников, были опубликованы в сериях «Археологические работы Таджикистана» и «Археологические открытия» в Советском Союзе (СССР). Материал по истории археологических исследований Северного Таджикистана имеется в выпусках 1-26 Архива Республики Таджикистан. В эту группу публикуемых материалов также входят периодические издания и средства массовой информации;

3. Полевые исследования и интервью с участниками полевых раскопок Северного Таджикистана (А.Мирбобоев, Н.Рахимов, М.Файзуллоев, Дж.Хомидов).

В процессе диссертационной работы использованы личные беседы и интервью с бывшими сотрудниками СТАКЭ.

Большую часть источниковой базы составляют материалы первичных отчетных документов по археологическим исследованиям (отчеты, производственные тетради, чертежи, планы, списки находок, фотографии, иллюстрации), которые включают сведения об экспедициях, их организации, результатах археологических поисков. и раскопки, территории Можно получить представление об исследованиях и методах работы археологов.

Большую группу опубликованных источников составляют отчеты руководителей археологических отрядов комплексов «Археологические работы Таджикистана». С 1954 года регулярно издаются монографии и труды археологов, принимавших непосредственное участие в деятельности археологических экспедиций и археологических исследованиях территории Северного Таджикистана.

Научная новизна исследования. В данной работе впервые представлена подробное, всестороннее и систематическое изложение

истории археологического изучения историко-культурных памятников северных районовТаджикистана в 1929-1989 гг., основанное на анализа археологических работ СТАЭ и ТАЭ (рук.АЮ.Якубовский) и СТАКЭ (рук.Н.Н.Негматов).

При этом впервые в археологической науке Таджикистана комплексно решаются последующие вопросы:

- начало научного изучения археологических памятников на территории северных районов современного Таджикистана

-главные фазы археологических работ на территории Северного Таджикистана в 1929-1989 гг.

- основные памятники и главные направления археологических работ на территории Северного Таджикистана в 1929-1989 годах XX в.;

Настоящая работа представляет собой первое исследование, основанное на полном и всестороннем изучение истории изучения археологических памятников северных районов Таджикистана. Исследование направлено на научной оценке вклада археологов и значении археологических материалов в истории таджикского народа. Такой подход и постановка вопроса помогает определить приоритетные направления развития археологии Таджикистана в будущем.

Положения, выносимые на защиты, являются:

- История археологического изучения районов северных районов Таджикистана началась в 1929 году, с образованием Таджикской ССР и связана с именами М. Е. Массон, В. Р. Чейлитко, Р.Уэльс и начало научной деятельности исследовательских учреждений и Худжандского историко-географического музея Худжанда.

- В тридцатые годы XX века единственный профессиональный археолог В.Р.Чейлитко описал, произвел незначительные раскопки на некоторых археологических памятниках Северного Таджикистана.

- Начало регулярного историко-археологического исследования территории Таджикистана и северных районов республики тесно связаны с организацией и деятельностью СТАЭ (Согдийско-Таджикской археологической экспедиции, которая с 1953 года - Таджикская археологическая экспедиция) и Отдела археологии Института истории, археологии и этнографии имени Ахмади Дониша Академии наук ТаджССР

- В связи со строительством Кайраккумской ГЭС, на территории предполагаемой для его водохранилища зоной затопления и прилегающих территорий было проведено сплошное археологическое исследование территорий Аштского, Бободжонгафуровского,Канибадамского и Исфаринского районов Северного Таджикистана

- Результатами многолетнего коллективного труда сотрудников Худжандо-Истаравшанского и Северо-Таджикистанского отрядов под руководством Н. Н. Нематов (1954-1974) стали открытия археологических памятников в Гончи (ныне Деваштич), Зафарабаде, Пролетаре (ныне Дж.

Расулов), Новском (ныне Спитамен), Уротеппинском (ныне Истаравшан) и Шахристанском районах;

- Исследования крепостей, месторождений полезных ископаемых, древних карьеров, кладбищ (могил) и древних надписей (петроглифов) на скалах предгорий и каньонов Кураминского хребта в 1951-1989 годах позволили обнаружить и изучить древнюю и средневековую материальную культуру Южного Илака (Аштский,Мастчинский и Бободжонгафуровский районы);

- Памятники археологии и артефакты Ашта, Канибадомского и Исфаринского районов Согдийской области, которые были изучены в 1974-1989 годах показывают богатую историю и культуру Западной Ферганы в древнем и раннем средневековье;

- Открытие и доказательство локализации Александрии Эсхаты в Худжанде является одним из важнейших достижений археологических исследований Северного Таджикистана.

Теоретическая и практическая значимость диссертационного **исследования** заключается в том, что его материал может быть использован при написании научных работ по истории археологии Таджикистана и истории Родины. Данное исследование широко конкретизирует многие процессы, происходившие в древней и раннесредневековой истории таджикского народа, и обогащает развитие исторической науки, научной мысли и культуры Таджикистана. Материал и основные выводы диссертационного исследования могут быть использованы в учебно-педагогических целях при преподавании специальных курсов и подготовке учебников и учебных материалов по истории археологии, истории страноведения, историографии и т.п.

Соответствие диссертационной работы специальности ВАК Республики Таджикистан. Диссертационная работа «История археологического изучения Северного Таджикистана (1929-1989 гг.)» по ее содержанию с паспортом специальности специальности 07.00.02 – Отечественная история (история таджикского народа) ВАК Республики Таджикистан: направление научной деятельности – пункт 4. Материальная и духовная культура, образование и наука совместимы.

Личный вклад соискателя проявляется в том, что соискатель реконструирует этапы археологической истории Северного Таджикистана путем сбора разрозненных и неполных сведений из различных источников (письменных, археологических, архивных и т.д.), давал и оценивал деятельность и научные открытия профессиональных археологов и в целом таджикской археологии в советский период. В ходе исследования автор диссертации дал необходимую оценку результатам археологических исследований и раскопок на территории Северного Таджикистана и методам коллективной археологической работы.

Апробация и применение результатов диссертации. Работа была обсуждена и представлена на защиту на общем собрании кафедры истории

Родины и археологии Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова с участием сотрудников кафедры истории и юридического образования. Основные положения и выводы диссертационного исследования изложены в докладах автора диссертации на республиканских, региональных и международных симпозиумах и конференциях, а также в опубликованных статьях.

Структура и объём диссертации. В соответствии с целями и задачами исследования структура диссертации была построена по хронологическому принципу. Работа состоит из введения, трёх глав, заключения, списка источников и использованной литературы. Диссертация содержит 212 страниц текста компьютерного набора.

ОСНОВНЫЕ ЧАСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

В**ведение содержит** обоснование актуальности диссертации, цели и задачи диссертационного исследования, степень изученности проблемы, очерченые хронологические и географические рамки, указание исследовательских методов, определёние круга источников, степень изученности темы, научную новизну и практическое значение работы.

Первая глава диссертации «Археологические работы в Северном Таджикистане в 1929-1941 гг.», состоит из трёх параграфов, в которых рассматривается период ранний период становления археологии Северного Таджикистана: от образования Таджикской ССР, появления первых научных учреждений, приступивших к фиксации и изучению археологических памятников и до начала Великой отечественной войны, прервавшей этот процесс.

1.1. Из истории формирования первых советских научных центров по изучению культурного наследия таджиков. Изучение памятников археологии Центральной Азии, и в том числе, северных районов современного Таджикистана, начинается во второй половине Х1Х века, после завоевания этих территорий и включения их в состав Российской империи. Благодаря деятельности отдельных учёных и энтузиастов (А.Кун, Н.А.Веселовский и др.), а также участников ТКЛА (Туркестанский кружок любителей археологии, Ташкент, 1895-1917 гг.) были обнаружены и зафиксированы многие памятники края. Однако, ко времени установления Советской власти в Средней Азии и образования национальных республик, территория Средней Азии оставалась слабо изученной. В начале 20-х годов ХХ в. стали формироваться первые научные учреждения и центры (Университет Востока, САГУ, Туркомстарис, Средазстарис), в задачи которых входили учёт, изучение и меры для сохранения памятников истории и культуры. В этот процесс, включилось и Общество для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами(1925-1929 гг.). Однако, из-за нехватки специалистов и ограниченности ресурсов сотрудников этих учреждений (А.А.Семёнов, М.С.Андреев и др.) не имели

возможности для проведения археологических раскопок в северных районах современного Таджикистана. В то же время, геологические исследования сопровождались фиксацией древних рудников, могильников и поселений, стали собираться и коллекции археологических находок (М.Е.Массон).

1.2. Археологические исследования Краеведческого музея Северного Таджикистана. В этом параграфе показан процесс становления археологии Таджикистана, образование новых научных учреждений и их включение в археологические исследования .Образование Таджикской ССР и построение новых структур в области образования и науки можно считать следующей ступенью в истории исследований памятников археологии северных районов Таджикистана. В ранний период становления Таджикистана как седьмой республики Советского Союза (СССР) начинается создание законодательной базы для деятельности республиканских организаций по охране памятников истории икультуры таджиков. При Народном Комиссариате просвещения (Наркомпрос) Таджикской ССР создаются Отдел культуры и просвещения. Тогда же был организован Таджикский государственный научноисследовательский иниситут (ТГНИИ). Среди них следует отметить важную роль первого в республике музея – Худжандского (Ходжентского) музея, затем переименованного в Межрайонный музей Северного Таджикистана, Краеведческий музей Северного Таджикистана). В 30-е годы музей возглавлял большой энтузиаст краеведения А.В..Уэльс, который вместе с сотрудниками и привлечёнными специалистами (М.Е.Массон, А.А.Потапов, А.Е.Маджи, Т.Г.Оболдуева) развернул (насколько это позволяли условия и финансы) исследования окрестностей Худжанда с целью выявления и изучения его памятников.

За этот период работы Краеведческого музея Северного Таджикистана были проведены исследования на территории Худжанда, Науского, Пролетарского, Исфаринского районов, в Моголтау и Кураминских горах и тем самым внесён весомый вклад в изучение памятников и сборе материалов для археологической карты Северного Таджикистана.

1.3. Деятельность В.Р.Чейлытко по изучению исторических памятников в Северном Таджикистане. В начале 30-х гг. XX в. ощущалась острая нехватка специалистов-археологов. Среди первых исследователей памятников Северного Таджикистана следует назвать В.Р.Чейлытко - археолога Отдела Комитет по охране памятников старины и революционного движения и Таджикистанской базы АН СССР. Он провёл небольшие по объёму раскопочные работы на ряде памятников. По результатам своих исследований В.Р.Чейлытко написал несколько сообщений и научно-популярных статей по памятникам Северного Таджикистана, опубликованных в республиканской печати. В конце 30-х гг. XX в. В.Р.Чейлытко в сотрудничестве с государственными органами и общественными организациями республики вплотную приступил к изучению археологических и исторических памятников в Северном Таджикистане.

Таким образом, до начала 1941 года В.Р.Чейлытко проделал определённую работу по поиску, фиксации и исследованию некоторых археологических памятников в Таджикистане. Однако их оценка не всегда однозначна. Как показали последующие работы, В.Р.Чейлытко не всегда публиковал результаты своих раскопок, в публикациях было много неточных данных. Например, он представил непроверенные данные о глиняном минарете в Захматабаде (совр. пос. Айни). Неправильными оказались и другие данные, касающиеся этого памятника.[1] Ошибки В.Р.Чейлытко проявились при повторном исследовании минарета сотрудникамиСогдийско-Таджикской археологической экспедиции в 1946 году. Вообще же, последующие и повторные исследования, проведённые уже другими исследователями также показали, что В.Р.Чейлитко не всегда давал правильные данные.[2] Так, это касается, например сообщения Чейлитко о нахождении им головы алебастровой статуэтки при раскопках крепости Кумской крепости.[3] Кроме этого, находки из археологических раскопок в Таджикистане не сдавал в местные музеи, а передавал в качестве частного дара в фонды Государственного Эрмитажа (Ленинград)[4] и Музея Востока (Москва).

В целом, период археологического изучения северных районов Таджикистана до 1941 г. (начало Великой отечественной войны) можно разделить на следующие этапы:

1 этап – 1929-1932: работы геологических партий с участием археолога М.Е.Массона

2 этап – 1932-1937: основные работы по изучению археологических работ велись силами Краеведческого музея Северного Таджикистана (Уэльс, Оболдуева Т.Г.)

3 этап – 1938-1941: Территория Северного Таджикистана изучалась археологом В.А.Чейлытко.

Выделенные этапы носят условный характер и не имеют чётко отмеченных хронологических рамок. Однако, представленная хронология археологических работ, проведённых в 1929-1941гг. свидетельствует о времени и территории исследовательских работ. Объём раскопок был сравнительно небольшой, но, в научный оборот были введены много археологических объектов северных районов Таджикистана.

В главе 2 диссертации **- «Археологические исследования отрядов Таджикской археологической экспедиции в Северном Таджикистане в**

---

[1] Чейлытко В.Р. Сырцовый минарет в Захматабаде//Сталинская молодёжь. – 1946. – 30 июля.

[2] Якубовский А.Ю. Итоги работ СТАЭ в 1946-1947 гг.//МИА СССР, №15. – М.-Л., 1950. – С.16; Ставиский Б.Я. Из истории археологического изучения Пенджикента и его окрестностей//Изв.ООН АН Тадж.ССР. – Душанбе, 1960. - №1. – С.137

[3] Якубов Ю.Я. Паргар в VII-VIII вв.н.э. (Верхний Зеравшан в эпоху раннего средневековья). – Душанбе, 1979. – 218 с.

[4] См. Искусство Востока. Доисламская Средняя Азия //www.hermitagemuseum.org/wps /portal/hermitage /explore /collections/master/sub;
Музей Востока//http://see-art.ru/?item=bc79ec49-ff11-43f2-a95e-cf7db2a63b52&termin=ea25153b-2e70-49a6-9aa1-20a863e19063

1946-1973 гг.» также три параграфа. В первом из них - «**Начало систематического исследования археологических памятников Северного Таджикистана»** отражены результаты небольших по объёму, но важных по значению, археологических раскопок в военные годы (1943-1944 гг., Фархадская экспедиция, рук. В.Ф.Гайдукевич) и начало развёртывания полевых исследований образованной в 1946 году СТАЭ (Согдийско-Таджикской археологической экспедиции), руководителем которой был назначен А.Ю.Якубовский. К исследованию памятников Северного Таджикистана первым приступил Усрушанский отряд (1949-1950 гг., рук. О.И.Смирнова). Уструшанский отряд работал в течение двух полевых сезонов (1949-1950 гг.), провёл первые планомерные разведочные и фиксационные работы в районах Шахристана, Уратюбе, Ганчи, Спитамена, заложил шурфы на городище Мугтепа, Ширин, Калаи Кахкаха и других памятниках нынешней Согдийской области.[1]

В 50-е годы XX века развернулись широкомасштабные разведочные и раскопочные работы, анализ и хронология которых даны во втором параграфе 2-ой главы **- «Раскопки ТАЭ в Северном Таджикистане в 1951-1960 гг.».** В связи со стройкой Кайраккумской ГЭС появилась необходимость в короткие сроки провести сплошное изучение зоны затопления. Важным событием, давшим новый импульс в деле археологического изучения Северного Таджикистана, стало создание в Таджикистане республиканского филиалаАкадемии наук СССР. Позже,16 апреля 1951 году филиал АН СССР был преобразован в самостоятельную АН Таджикиста. Первоначально, филиал состоял из двух институтов: 1) Института языка и литературы; и 2) Институт истории, археологии и этнографии, руководителем которого стал известный советский учёный и талантливый организатор науки А.А.Семёнов. В Институте истории, археологии и этнографии был организован сектор археологии, ставший в Таджикистане центром археологических исследований. Руководитель Сектора археологии был приглашённый из Ташкента молодой археолог Борис Анатольевич Литвинский, впоследствии ставший академиком АН Таджикской ССР.

Создание археологической карты Таджикистана стала первостепенной задачей нового Института истории, археологии и этнографии. Археологические отряды изучали памятники каменного века (А.П.Окладников, В.А.Ранов), могильники Карамазара и Курамы (Б.А.Литвинский, Е.Д.Салтовская, Э.Гулямова), курганы, замки и поселения Исфаринской долины (Е.А.Давидович, Б.А.Литвинский), историко-культурные памятники Худжанда, Канибадама и Уструшаны (Н.Н.Негматов, У.П.Пулатов, В.А.Ранов, Е.Д.Салтовская, Т.И.Зеймаль и др.)

Таким образом**,** к началу 70-х годов XX века в области археологического изучения северных районов Таджикистана были

---

[1] Смирнова О.И. Археологические разведки в Усрушане в 1950 г.//Тр. ТАЭ. - Т.2. - МИА СССР № 37. - М.-Л., 1958. - С.189-230

достигнуты определённые успехи. Однако, оставались и нерешённые проблемы. Это было связано с тем, что площадь Северного таджикистана была значительной, здесь были открыты самые разнообразные по значению и хронологии памятники, к изучению которых требовался новый подход и усовершённые методы раскопок. Результаты археологического изучения Северного Таджикистана были очень внушительными: от простой фиксации и небольших разведочных раскопок 50-х годов. археологи перешли к полным раскопкам памятников, от стратиграфического изучения – к большим раскопам и широкими площадями, результаты которых отражены в третьем параграфе «**Археологические исследования в Северном Таджикистане в 1961-1973 гг.»**

Большие стационарные раскопки на отдельных памятниках привели от простой констатации фактов, изучения отдельных находок и датировки памятников к всестороннему изучению конкретных объектов, углубленному анализу всех сторон материальной культуры, архитектурным особенностям и в целом, пониманию динамики культуры и закономерностям исторического развития не только конкретных археологических памятников, но всего региона. В результате такого подхода стали возможны и монографические публикации по памятникам Северного Таджикистана: «Средневековый Шахристан» (НегматовН.Н., ХмельницкийС.Г),[1] «Уртакурган и Тирмизактепа» (Негматов Н.Н., УПулатов, Химилницкий С.Г.),[2] «Чильхуджра» (У.П.Пулатов).[3]

Интенсивные и широкомасштабные работы Северо-Таджикистанского отряда позволили за период 1950-начало1970 гг. XX века осуществить большой объём раскопочных работ по изучение памятников исторических областей Северного Таджикистана – Западной Ферганы, Илака, Худжанда и Уструшаны. В карту археологических памятников Таджикистана были введены изученные памятники – стоянки и поселения кайраккумской культуры (Окладников, Литвинский, Ранов), курганы и мугхона Западной Ферганы (Литвинский, Ранов, Салтовская), городища Тудаи Калон, Тудаи Хурд, Калаи Афросиоб (Салтовская), памятники разных категорий Уструшаны – Калаи Кахкаха, Мугтепа, Хоняйлов,Чильхуджра, Чильдухтарон, Актепа, Тирмизактепа, Чоршохатепа, Тоштемиртепа и др. (Н.Н.Негматов, У.П.Пулатов, С.Ш.Марофиев, А.К.Мирбабаев, Н.А.Москаленко и др.).

Третья глава **«СТАКЭ и археологическое изучение памятников археологии Северного Таджикистана (1974-1989 гг.)»** охватывает следующий период истории археологического изучения Северного Таджикистана и начинается параграфом **«Образование СТАКЭ и основные направления исследований в Северном Таджикистане»**. Определяющим

[1] Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. Средневековый Шахристан. (Материальная культура Уструшаны, вып.1). – Душанбе, 1966. – 199 +иллюстр.
[2] Негматов Н.Н., Пулатов У.П., Хмельницкий С.Г. Уртакурган и Тимизактепа. (Материальная культура Уструшаны, вып.2). – Душанбе, 1973.
[3] Пулатов У.П. Чильхуджра. (Материальная культура Уструшаны, вып.3). – Душанбе, 1975. – 1975. -246 с.

фактором исследований 70-х годов стала организация новой экспедиции для исследований памятников Северного Таджикистана - Северо-Таджикистанской археологической комплексной экспедиции, руководителем которой был назначен известный археолог, д.и.н., профессор Нуман Негматович Негматов. Создание специальной экспедиции позволило увеличить число отрядов и значительно расширить географический диапазон археологических исследований. Исследования приобретают постоянный характер. Основной темой этого периода является продолжение начатых исследований, таких как Худжанд, Калаи Кахкаха, Хоняйлов. Тудаи Калон и Тудаи Хурд, Мугтепа и др. Наряду с этим, были открыты и новые памятники - Дунгчатепа, Ширин, Куркат, Тиркаштепа. Работы проводятся по 5-ти главным направлениям: поиск и исследование памятников каменного века, изучение памятников эпохи бронзы и раннего железа, античности и средних веков. Методика полевых работ выходит на новый уровень. Памятники древнеземледельческой культуры: поселения и города исследуются послойным раскрытием больших площадей. В рамках деятельности СТАКЭ начинают самостоятельную работу много молодых археологов (А.К.Мирбабаев, Р.Авзалов, П.Т.Самойлик, А.Билалов, Т.В.Беляева, В.А.Жуков, В.К.Джумаев и др.), ставших в последствие крупными учёными.

3.2. Полевые исследования в Северном Таджикистане в первой половине 80-х годов. Это время ознаменовалось новыми достижениями в археологическом изучении всей территории Северного Таджикистана. В целом, объекты работ остались прежними: Худжандская крепость, городище Ширин, Калаи Кахкаха, Курганча и Сои Гургхона, поселения Дунгчатепа, Калаи Сар и Хоняйлов, могильники Чугзхона, Лангари Ходжиён, Тангии Сурх, Курганташ. Но, наряду с ними появились новые объекты: Мугтепа в Уратюбе (Истаравшане), Нуртепа, Капатеппа. В северо-западной окраине городища Мугтепа начались раскопки крупного культового центра - храма. В составе Ходжентского отряда работала группа по изучение петроглифов. Сотрудник СТАКЭ О.В.Панфилов продолжил изучение наскальных рисунков Северного Таджикистана. пункты петроглифов зафиксированы в ущельях Туябогузсай, Чорухдайронсай, Чашмасай, Аждахорисай, Бодамбетсай, Куруксай, Кызбувисай и Бешкотансай. В общем, найдено около около 1000 петроглифов.

Особо следует отметить раскопки городища Нуртепа, находящегося в 22 км к с-з от Уратюбе (совр.Истаравшан). Памятник был открыт в 1979 г., но раскопки проводились в 1980-1985 гг. Общая площадь памятника 18 га. Город состоял из 2-х частей: цитадели и собственно города. Стратиграфические материалы показали, что древний город Хватак (Нуртепа) зародился в конце бронзового века и просуществовал около 500 лет на одном месте. Материалы Нуртепа позволили поставить проблему

начала урбанизации Истаравшана (Уструшаны) и всей Северной Средней Азии.[1]

В заключительном параграфе **«Достижения СТАКЭ в изучении историко-культурного наследия в 80-х годах XX века»** приведён аналитический обзор полевых исследований СТАКЭ во 2-ой половине восьмидесятых годов XX в. Отряды СТАКЭ работали на многих памятниках по всей территории Северного Таджикистана, начиная от предгорий Кураминского хребта (Каппатепа) на севере и до ущелий северного склона Туркестанского хребта (Хоняйлов) на юге. В 1985 году Нуртепинский археологический отряд (рук. - Т.В.Беляева) получил статус международный, так как по программе сотрудничества СССР-США, в состав отряда были включены два американских археолога – профессор К.Ламберг-Карловски (Пибоди музей Гарвардского университета США) и доктор Ф.Коль (Велесли Колледж, Кембридж, США). В результате археологических работ получен богатый материал по разным аспектам истории и культуры Северного Таджикистана, начиная от древнекаменного века и до позднего средневековья. Исходя из результатов деятельности СТАКЭ можно отметить основные достижения таджикских археологов в изучении Северного Таджикистана: Фиксация и изучение новых культурных слоёв Александрии Эсхаты в Худжанде; Открытие высокоразвитой историко-культурной области Уструшана и её столицы - города Бунджикат (архитектура, настенная живопись, резное дерево); хорошо изучены античное городище Ширин и уникальные погребальные сооружения - дахмаки Курката; изучение стратиграфии городища Мугтепа; определены особенности архитектуры и строительства замков Согда, Уструшаны и Илака; открыт Аштский комплекс петроглифов. С привлечением широкого круга источников (археологии, этнографии данных лингвистики, фольклора) решаются вопросы истории и культуры этнических общностей Северного Таджикистана в древний и средневековый периоды. Это стало важным вкладом таджикских археологов в деле исследования истории таджикского народа.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключенительном разделе работы были обобщены основные результаты исследования и выводы, изложенные в главах работы. Главный вывод заключается в том, что рассматриваемый советский период (1929-1989 гг.) в истории археологии северных районов Таджикистана является периодом возникновения, становления и развития археологической науки региона. В этом процессе можно выделить четыре сновных этапа развития. Археологическое развитие в северных районах Таджикистана имело местную

[1] Негматов Н.Н. Таджикистан на пути к урбанизации//Культура первобытной эпохи Таджикистана (от мезолита до бронзы)/. – Душанбе, 1982. – С.72-88; Негматов Н.Н. Развитие урбанизированных культур в Таджикистане и проблема культурных связей//Информ. бюл.МАИКЦА. – 1982. – Вып.2. – С.66-69; Негматов Н.Н., Беляева Т.В., Мирбабаев А.К. К открытию города эпохи поздней бронзы и раннего железа – Нуртепа //Культура первобытной эпохи Таджикистана (от мезолита до бронзы). – Душанбе, 1982. – С.89-111; Негматов Н.Н., Беляева Т.В. Проблема начального этапа урбанизации Уструшаны (По материалам Нуртепа) //Археология Средней Азии и Ближнего Востока. – Ташкент, 1983. – С.152-158

специфику, однако, тем неменее шло развитие науки по всему Таджикистану и нашло свое дальнейшее развитие в последние десятилетия советской эпохи после 1991 года.

Северный регион Таджикистана в бассейне среднего течения Сырдарьи (в пределах современной Согдийской области Республики Таджикистан), издревле считался важным центром генезиса и развития культуры Средней Азии. Этот исторический процесс нашел свое материальное отражение в археологических памятниках.

Следует отмеетить, что изучение археологических памятников на территории Таджикистана начинается с начала поисково-исследовательской работы русских учёных и историков во 2-ой половине XIX в., с вхождением в состав Российской империи. Хронологически Северный Таджикистана считаются первым регионом Таджикистана, в котором начались археологические исследования.

Уже в первый этап завоеваний России (1865-1868 гг.) в Средней Азии, Худжанд, Нау, Уратюбе и их окресности (территория нынешней Согдийской области) вошли в состав Российской империи. Вслед за военные и чиновниками в новый российский регион стали приезжать и учёные, приступившие к изучению края. Так, в 1870 г. исследователь А.Л.Кун провел небольшие археологические раскопки на остатках крепости Темурмалик, которая, согласно данным письменных источников, распологалась на острове Ява-Арал (это остров Тиллокон на р.Сырдарья) вблизи Худжанда. Здесь А.Л.Кун раскопал слои XII-XIII веков – времени существования укреплений Темурмалика на одном из островов реки Сыр, откуда он оборонял город Худжанд от многотысячной армии монголов.

В истории археологии Северного Таджикистана важную роль сыграл сыграл Туркестанский клуб любителей археологии (ТКЛА, 1895-1917), члены которого являются первооткрывателями многих археологических памятников Северного Таджикистана: городища Калаи Кахкаха и Калаи Муг (Мугтеппа), кёшк Чилхуджра, курумы Моголтау и Курамы, древние рудники Конигут, надписи на скалах ущелья Варух. Наиболее активными участниками этих работ были М. С. Андреев, Н. С. Ликошин, Н. Маллиский, А. Половцев, Я. Кастане. Значительную этих исследований поддержал и сам выполнил академик В. В. Бартольда.

Российские учёные-исследователи Центральной Азии, в том числе и региона Северного Таджикистана (в пределахСогдийской области) в своём большинстве были любителями старины, интересовались памятниками истории. Но они своими работами создали необходимую для последующих исследований базу данных. Русские исследователи и любители истории оставили нам описания памятников и результаты частичных раскопок. Несмотря на эти недостатки, работы дореволюционных исследователей можно принять как отправную точку для истории археологического изучения территории Северного Таджикистана

Изучение памятников Северного Таджикистана было продолжено в годы Советской власти. Новая власть изменила подход к изучению и сохранению памятников истории и культуры, обозначенных как народное достояние и культурное наследие народа. Постепенно, исследования стали принимать систематический характер.

В течение рассматриваемого в диссертации 60-летнего исторического периода, охватывающего 1929-1989 годы была проведена значительная по объёму и масштабам исследовательская работа в области изучения культурного наследия таджиков в Северном Таджикистане. Регион стал для таджикских археологов приоритетным: сюда направлялись много археологических отрядов, для комплексного изучения памятников региона была сформирована специальная экспедиция (СТАКЭ), проводились систематические раскопки на крупных, опорных для района археологических памятниках. [1-А; 2-А; 3-А].

Период археологического изучения и исследования Северного Таджикистана, рассмотриваемый вданной диссертации, охватывает 60 лет, обозначаемый как "советский". Это, по историческим меркам, относительно небольшой срок. Но не гомогенный период. На протяжении рассматриваемого периода наблюдаются изменения, с учётом которых историю рассматриваемого периода можно разделить на несколько этапы, каждый из которых имеет свои особенности:

1.Первый этап(с1929 по1941 г.). – Это начальный этап, включающий первые мероприятия правительства молодой таджикской республики в области археологического изучения региона Северного Таджикистана. Характеризуется краеведческими работами и страноведением, проводятся первые и, в большей мере, неорганизованные раскопки. Сотрудники областного музея Худжанда проводят раскопки на некоторых памятниках.

2.Второй этап(с1941 по 1953 гг.) – изучение памятников в годы Великой Отечественной войны и начало систематических исследований на территории Северного Таджикистана (разведочные работы и начало деятельности СТАЭ). В числе событий, характеризующих второй этап – организация и начало деятельности археологических экспедиций, обследующих территорию северных районов Таджикистана, а также отдела археологии Института истории, археологии и этнографии, сотрудники которого также включаются в процесс археологического изучения северных районов республики. [4-А].

3.Третий этап(с1954 по1973 гг.). В составе Таджикской археологической экспедиции организуется Ходжентско-Уструшанский археологический отряд, руководителем которого назначается молодой археолог Нуман Негматов. Одновременно с ним начинают деятельность Кайроккумский, Исфаринский и Карамазорский отряды ТАЭ. Большой толчок археологическим работам на севере Таджикистана дало начало строительства Кайраккумской гидроэлектростанции. На территории будущего водохранилища были разведаны и исследованы многочисленные

памятники Кайраккумской культуры, памятники каменного века и эпохи бронзы. Изучались памятники как земледельской культуры, так и памятники скотоводческих племён – курганы, курумы, наскальные рисунки (петроглифы) северного Таджикистана[4-А].

4.Четвёртый этап (1974-1989 гг.). Этап связан с началом организации комплексной археологической экспедиции Северного Таджикистана и основными работами по обработке и изучению археологических памятников территории Согдийской области. Руководителем всех этих работ был академик Н. Н. Нематов, считавшийся основателем археологической школы. Ученики и последователи академика Н. Н. Нематова-У.Пулатов, А.К.Мирбабаев С.Ш.Марофиев, П.Т.Самойлик, Е.Д.Салтовская, , Р.Афзалов, В.Джумаев, У.Эшонкулов и Н.Т.Рахимов др., проводили раскопки многих памятников Северного Таджикистана (Старый Худжанд, Замок Кахкаха, Чилхуджра, Уртакургон, Ширин, Тудаи Калон, Тудаи Хурд, Куркат, Мугтеппа, Нуртеппа и др.) [4-А].

4.Четвёртый период является завершающим для истории археологического изучения Северного Таджикистана. Этот этап характеризуется обощением результатов многолетних работ археологическихх отрядов СТАКЭ. Полученные результаты исследования остатков материальной культуры Уструшаны, Ходжента, Южного Илака и Западной Ферганы были опубликованы ввиде нучных монографий и статей. Обобщение работ нашло отражение в “Археологической карте Согдийской области” [1-А; 2-А; 3-А].

Заключительный для 4-го этапа 1989 год стал последним в плановом изучении памятников Северного Таджикистана.В начале следующего, 1990 года произошли “Февральские события» в Душанбе (12-14 февраля), а затем последовал распад Советского Союза (СССР), 1991 г.

РЕКОМЕНДАЦИИ

Учитывая возрастающее значение археологических исследований для развития исторической науки, необходимо подготовить определенную программу перспектив археологического развития Таджикистана и археологических исследований Северного Таджикистана. Для этого необходимо решить следующие вопросы:

1. Восстановление деятельности Северо-Таджикистанской комплексной археологической экспедиции;
2. Реставрация и продолжение археологических работ по изучению памятников Северного Таджикистана;
3. Оформление археологических материалов памятников Северного Таджикистана в фондах Института истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониши Института НАН РТ;
4. Разработка и публикация комплексного исследования, включающего основные этапы археологических работ;

5. Разработка и издание книги «Археологические карты Северного Таджикистана»;

6. Разработка системных программ археологических работ и определение перспектив раскопок археологических объектов Северного Таджикистана;

7. Разработка плана мероприятий по охране и хранению археологических объектов, находящихся под угрозой уничтожения.

8. Подготовка и представление перечня важных археологических объектов Северного Таджикистана и включение их в список всемирного культурного наследия ЮНЕСКО.

Таким образом, изучение истории археологических работ в Северном Таджикистане в советский период считается важной основой науки таджикской археологии. На этой платформе открываются хорошие перспективы решения новых вопросов археологического исследования объектов историко-культурного наследия таджикского народа.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

освещены в следующих публикациях автора:

Статьи, опубликованные в журналах, включенных в перечень рецензируемых научных изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан:

[1-А]. Хайруллозода К. К истории изучения раннесредневековых замков Уструшаны/К.Хайруллозода//Ученые записки Худжандского государственного университета имени Б.Г.Гафурова. Гуманитарные науки. №4(57). - Худжанд, 2018. - С.29 – 33. ISSN 2077-4990

[2-А]. Хайруллозода К. Городище Ширин: История и перспективы изучения/К.Хайруллозода//Ученые записки Худжандского государственного университета имени Б.Г.Гафурова. Гуманитарные науки. №2(59). - Худжанд, 2019. - С.51 – 58. ISSN 2077-4990

[3-А]. Хайруллозода К. Академик А.П.Окладников – исследователь памятников первобытной истории Северного Таджикистана/К.Хайруллозода //Вестник Таджикского национального Университета №10 (часть 2). - Душанбе, 2019. - С. 8-11. ISSN 2074-1847.

[4-А]. Хайруллозода К. Этапы археологического изучения Северного Таджикистана в советский период (1929-1989гг.)/К.Хайруллозода //Вестник Таджикского национального Университета. - № 10. - Душанбе, 2020.- С.29-32. ISSN 2074-1847.

[5-А]. Хайруллозода К. Саҳми осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистони Шимолӣ дар омӯзиши маданияти моддии халқи тоҷик/К.Хайруллозода, А.И.Усмонзода//Номаи донишгоҳ (Ученые записки Худжандского

государственного университета имени Б.Г.Гафурова). Гуманитарные науки. №4(77). - Худжанд, 2023. – (в печати). ISSN 2077-4990

Статьи в других научных изданиях:

[6-А]. Хайруллозода К. Аз таърихи омӯзиши оташкадаҳои Осиёи Марказӣ: Оқтепаи ноҳияи Спитамен/К.Хайруллозода//Маводи конференсияи илмӣ-методии минтақавии «Масъалаҳои мубрами таълиму тарбияи насли наврас дар системаи таҳсилоти муосир». - Меҳробод: «Зиё», 2019. - С.61-63

[7-А]. Хайруллозода К.. Равишҳои омӯзиши таърихи минтақаҳои ҷуғрофӣ (дар мисоли таърихи қалъаҳои асримиёнагии Истаравшан/К.Хайруллозода// Маводи конференсияи таълимӣ-методии ҷумҳуриявии «Масъалаҳои мубрами таълим дар замони муосир». Хуҷанд,27-28 ноябри соли 2018. - Хуҷанд,«Нури маърифат», 2018. – С.327-331

[8-А]. Хайруллозода К. Изображения лука и стрел в петроглифах Таджикистана/М.Косимова, К.Хайруллозода//Сообщение исторического музея Согдийской области, №4. - Худжанд, «Нури маърифат», 2018. - С.240-250.

[9-А]. Хайруллозода К. Вклад узбекских учёных в изучение памятников истории Южного Илака/К.Хайруллозода //Маводи конференсияи байналмилалии илмӣ-амалии «Ҳамкории иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангии Тоҷикистону Ӯзбекистон: таърих ва замони муосир» (Хуҷанд, 21-22-юми июни соли 2019). – Хуҷанд: Нури маърифат, 2019. - С.865-868.

[10-А]. Хайруллозода К. Пешвои миллат ва бунёди мактаби сулҳофаринӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ/К.Хайруллозода//Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявии «Пешвои миллат эҳёгари тамаддуни тоҷикон» (Хуҷанд, 29 октябри соли 2019). – Хуҷанд: Ношир, 2019. –С.94-96.

[11-А]. Хайруллозода К. Вклад Арендаренко Г.А. в изучение истории и культуры народов Средней Азии/К.Хайруллозода// Суханшиноси ҷавон. Маҷмуааи мақолаҳои олимони ҷавон. Қисми 2. - Хуҷанд:Ношир, 2020. - С.342-352.

[12-А]. Хайруллозода К. Аз таърихи омӯзиши археологӣ-бостонии Истаравшан/К.Хайруллозода//Маводи конференсияи илмӣ-амалии вилоятии «Мақоми ҷавонон дар рушди илм». - Хуҷанд: Меъроҷ, 2020. - С.456-460

[13-А]. Хайруллозода К. Бузургдошти ёдгориҳои таърихӣ/К.Хайруллозода //Дар маҷмӯаи мақолаҳои илмии «Муаммоҳои омӯзиши фанҳои табиию риёзӣ ва истифодаи технологияҳои инноватсионӣ дар раванди таълим». - Хуҷанд: Меъроҷ, 2020.-С.297-301. (ТДБ-74.03(5Т),ТДУ-37.0(575.3), М75. ISBN 978-99975-72-33-2

АННОТАТСИЯИ

ба автореферати диссертатсияи Хайруллозода Кароматулло дар мавзуи «Таърихи омӯзиши бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ (солҳои 1929-1989)», ки барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои таърих рӯйи ихтисоси 07.00.02 – таърихи Ватан пешниҳод гардидааст.

Диссертатсия ба омӯзишу таҳқиқи раванди ташаккул ва рушди тадқиқоти археологӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ дар давраи шӯравӣ дар солҳои 1929-1989 ва бозгӯи фаъолияти ташкилотҳои илмии кишваршиносӣ, муассисаҳои таълимӣ ва бостоншиносони алоҳида, ки ба омӯзиши осори бостонии минтақа машғуланд, бахшида шудааст.

Дар диссертатсия бори аввал ҷамъбасти муфассал, ҳаматарафа ва муназзами таърихи омӯзиши ёдгориҳои археологӣ дар Точикистони Шимолӣ (1929-1989) дар асоси омӯзиши фаъолияти Экспедитсияи археологии суғдию тоҷикӣ (ЭАСТ), Экспедитсияи археологии Тоҷикистон (ЭАТ), Экспедитсияи комплексии археологии Тоҷикистони Шимолӣ (ЭКАТШ) анҷом дода шудааст.

Ин тадқиқот аввалин кӯшиши таҳлили ҳамаҷонибаи раванди омӯзиши ёдгориҳои археологии ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ буда, на танҳо бо мақсади муайян намудани дараҷаи омӯзиши он аз ҷиҳати археологӣ, балки ба хотири таъйини аҳаммияти маводи археологӣ дар инъикоси масъалаҳои давраҳои қадим, аввалҳои асрҳои миёна ва асримиёнагии таърихи халқи тоҷик равона шудааст. Чунин муносибат барои муайян кардани самтҳои афзалиятноки рушди археологияи Тоҷикистон дар оянда мусоидат кардааст.

Мақсади асосии рисола баррасии хронологӣ ва таҳлили натиҷаҳои илмии кофтуковҳои археологии ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ маҳсуб меёбад, ки дар давраи шуравӣ (солҳои 1929-1989-ум) дар рафти тадқиқотҳои саҳроӣ аз ҷониби муаррихони ҷудогона ва бостоншиносон, гурӯҳҳои Экспедитсияи археологии суғдӣ-тоҷикӣ, Экспедитсияи археологии Тоҷикистон (ЭАТ) ва Экспедитсияи комплексии археологии Тоҷикистони Шимолӣ (ЭКАТШ) зери роҳбарии академик Н. Н. Неъматов, кашф ва омӯхта шудаанд.

Тадқиқи таърихи корҳои археологӣ дар Тоҷикистони Шимолии давраи шуравӣ базаи муҳим барои илми археологияи тоҷик буда, барои ҳалли масъалаҳои нави тадқиқи археологии объектҳои мероси таърихиву фарҳангии халқи тоҷик дурнамои хуб мебошад. Омӯзиши корҳои таърихи археологӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ дар давраи шуравӣ базаи устувор барои илми археологияи тоҷик маҳсуб меёбад. Дар ин платформа барои ҳалли масъалаҳои нави омӯзиши объектҳои археологии мероси таърихӣ-фарҳангии халқи тоҷик дурнамои нав ташаккул меёбад.

Калидвожа: Тоҷикистони Шимолӣ, таърихнигорӣ, бостоншиносӣ, археология, экспедитсияи археологӣ, таърихи археологияи Тоҷикистони Шимолӣ, ёдгориҳои археологӣ.

АННОТАЦИЯ

на автореферат диссертации Хайруллозода Кароматулло на тему «История археологического изучения Северного Таджикистана (1929-1989)» на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – Отечественная история (исторические науки)

В автореферате изложены научная и теоретическая значимость темы исследования, ее цель и задачи, степень изучения, наличие источников, периоды, используемые теории и методы, а также основные полученные результаты.

Диссертация посвящена изучению процесса формирования и развития археологических исследований в Северном Таджикистане в советский период (1929-1989) и отражению деятельности краеведческих и научных учреждений, учебных заведений и отдельных археологов, которые занимались изучением археологическими памятниками региона.

В диссертации, на основе изучения деятельности Согдийско-Таджикской археологической экспедиции (СТАЭ), Таджикской археологической экспедиции (ТАЭ) и Северо-Таджикистанской археологической комплексной экспедиции (СТАКЭ), впервые завершено подробное, всестороннее и полное обобщение истории изучения археологических памятников на севере Таджикистана.

Это исследование первый опыт всестороннего анализа процесса изучения археологических памятников территории Северного Таджикистана, не только с целью определения степени его изучения археологии, но и направлена на определение значения археологических материалов для отражения проблем древне, раннесредневековой и средневековой истории таджикского народа. Такое отношение способствует определениию в перспективе приоритетных направлений развития археологии Таджикистана

Главной целью исследования является определение хронологии и анализ научных результатов раскопок археологических памятников Северного Таджикистана, которые были открыты и изучены в ходе полевых работ отдельных учёных археологов, отрядов СТАЭ, ТАЭ и СТАКЭ под руководством академика Н.Н.Негматова. Исследование истории археологических работ в Северном Таджикистане в советский период является для таджикской археологической науки важной основой для решения в перспективе проблемы и археологического изучения историко-культурного наследия таджикского народа.

Изучение истории археологических работ в Северном Таджикистане в советский период считается устойчивой базой для археологической науки

Таджикистана. На этой платформе для решения формируется перспектива изучения новых проблем изучения объектов историко-культурного наследия.

Ключевые слова: *Северный Таджикистан, историография, археология, археология, археологическая экспдиция, история археологии Северного Таджикистана, археологические памятники.*

ANNOTATION

for the abstract of Khairullozoda Karomatullo's dissertation on the topic "History of the archaeological study of Northern Tajikistan (1929-1989)" for the degree of candidate of historical sciences in specialty 07.00.02 – National history (historical sciences)

The abstract outlines the scientific and theoretical significance of the research topic, its purpose and objectives, the degree of study, the availability of sources, periods, theories and methods used, as well as the main results obtained.

The dissertation is devoted to studying the process of formation and development of archaeological research in Northern Tajikistan during the Soviet period (1929-1989) and reflecting the activities of local history and scientific institutions, educational institutions and individual archaeologists who studied the archaeological monuments of the region.

In the dissertation, based on a study of the activities of the Sogdian-Tajik Archaeological Expedition (STAE), the Tajik Archaeological Expedition (TAE) and the North Tajikistan Archaeological Complex Expedition (STAKE), for the first time a detailed, comprehensive and complete synthesis of the history of the study of archaeological monuments in the north of Tajikistan was completed.

This study is the first experience of a comprehensive analysis of the process of studying archaeological monuments of the territory of Northern Tajikistan, not only with the aim of determining the degree of its study of archeology, but also aimed at determining the significance of archaeological materials to reflect the problems of the ancient, early medieval and medieval history of the Tajik people. This attitude helps to determine in the future priority directions for the development of archeology in Tajikistan

The main goal of the study is to determine the chronology and analyze the scientific results of excavations of archaeological monuments of Northern Tajikistan, which were discovered and studied during the field work of individual archaeological scientists, teams of STAE, TAE and STAKE under the leadership of Academician N.N. Negmatov. The study of the history of archaeological work in Northern Tajikistan during the Soviet period is an important basis for Tajik archaeological science for solving the problem in the future and archaeological study of the historical and cultural heritage of the Tajik people.

The study of the history of archaeological work in Northern Tajikistan during the Soviet period is considered a stable base for the archaeological science of Tajikistan. On this platform, the prospect of studying new problems of studying objects of historical and cultural heritage is being formed for the solution.

Keywords: Northern Tajikistan, historiography, archeology, archeology, archaeological expedition, history of archeology of Northern Tajikistan, archaeological sites.